

MYNTREALISATIONERNA

DEFLATIONSKRISEN 1767–1769

SPEKULATIONEN och inflationen innebar att penningvärdet stod högt på dagordningen från frihetstidens sista år till långt in på Karl XIV Johans regering. Nyckelordet i debatten blev myntrealisation.

Att realisera betyder att förverkliga, i detta fall sedlarnas värde mot en myntmetall. I och med att inlösenrätten hade avskaffats 1745 var sedlarna inte längre förankrade i något fast metallvärde. Att återställa inlösningen betraktades länge som ett självklart mål.

I sinom tid kom myntrealisation att användas i samma mening som devalvering, men till en början kunde innebörden lika gärna vara den motsatta. Realisationen kunde ske till ett metallvärde som låg högre än rådande kurs mot den internationella silverbaserade riksdalern, men då måste priserna först

111

VID FRIHETSTIDENS slut började de internationella finanskriserna få tydliga återverkningar i Sverige. Uppgiften att återställa sedlarnas inlösen mot silver blev penningpolitikens huvuduppgift. Flera försök gjordes, men först 1834 etablerades en stabil silvermyntfot.	1791 Riksgäldssedlarna oinlösliga, faller i kurs mot riksbankssedlarna.
1767–1769 Deflationskris.	1792 Gustav III skjuts, hertig Karl förmyndare för Gustav IV Adolf.
1769 Adolf Fredrik vägrar delta i regeringsarbetet, riksdag i förtid. Största delen av fullmäktige utbytt, realisationsplanen förklarad vilande.	1803 Myntrealisation, riksgäldssedlarna börjar lösas in. Silvermyntfot.
1771 Adolf Fredrik dör. Gustav III kung.	1808–1809 Krig med Ryssland. Riksgäldssedlarna finansierar kriget. Inlösenrätten stryps.
1772 Gustav III:s statskupp avskaffar frihetstidens ständervälde. Generalassistentkontoret (pantbank) inrättas.	1809 Gustav IV Adolf avsätts. Karl XIII kung. 1809 års regeringsform antas.
1773 Diskontkompaniet (affärsbank) inrättas.	1810 Jean Baptiste Bernadotte svensk tronföljare som Karl Johan.
1777 Liljencrants myntrealisation. Silvermyntfot.	1812–1815 Karl Johan avvecklar statens utlandsskuld.
1788–1790 Krig med Ryssland. Gustav III finansierar kriget med riksgäldssedlar och fahnehjelmare.	1817 De privata diskonterna går omkull eller börjar avvecklas. Riksdiskontverket – knutet till riksbanken – ersätter.
	1818 Karl XIV Johan kung.
	1834 Myntrealisation. Silvermyntfot underlättar 1800-talets samspel med den internationella ekonomin.

112 pressas ned. Om realisationen skedde till den rådande kursen innebar det normalt att man accepterade den inflation som redan hade ägt rum.

Redan tidigt ledde frågan om myntrealisationen till diskussioner med moraliska övertoner. Vad många uppfattade som rättvisa stod mot marknadsanpassning. De som förespråkade en återgång till den gamla parikursen, innan inlösenrätten hade upphört, värnade om småfolkets och spararnas intressen. Så länge realisationen inte ägt rum hade de åtminstone kvar hoppet om att få behålla sitt kapital ograverat. En myntrealisation till rådande kurs innebar en definitiv nedskrivning av pengarnas värde. De som förespråkade realisation till rådande kurs befarade följder om penningvärdet skulle tvingas upp till vad det hade varit något eller några årtionden tidigare. Tjugo-trettio års ihållande inflation krävde i så fall en drastisk deflationskur.

Motsättningen mellan rättvisesyner och marknadsanpassningen fick inte sin upplösning förrän 1834. Den skulle återkomma i första världskrigets kölvatten. Då använde Wigforss »myntrealisation« som skällsord mot dem som varnade för en återgång till guldmyntfoten vid den kurs som hade rått före kriget.

För de maktägande mössorna blev växelkursen huvudsaken vid riksdagen 1765–1766. Det nya bankofullmäktige fick i uppdrag att fälla kursen till vad den hade varit på Arvid Horns tid, det vill säga från 72 till 36 mark per riksdaler hamburger banco. Kursen skulle sänkas med ungefär 4 mark om året. Därmed skulle den svenska valutans värde fördubblas, vilket innebar en kraftig deflation. Detta blev bankens viktigaste uppgift de närmaste åren.

Utlåningen var inställd, och även inlåningen stängdes. Eftersom penningvärdet skulle höjas hade allmänheten annars kunnat spekulera i att insatta pengar skulle öka i värde under den tid de stod inne. Sedlar skulle dras in och fastighetslånen börja amorteras. Med mindre verksamhet behövdes det inte lika många anställda i banken. Riksdagen beslöt att vakanta tjänster skulle dras in, däribland tre poster som bankokommissarie.

Att utlåningen hade frysts gjorde det lättare för mössorna att vinna ständernas stöd. Många grupper ville komma åt bankens lån, som överlag var betydligt billigare än lån av bankirfirmor och privatpersoner. Om växelkursen återställdes till vad den hade varit på Horns tid, om banken på nytt kunde lösa in sedlarna, skulle utlåningen kunna återupptas. Förhoppningen om nya lån säkrade den uppslutning som krävdes för att deflationsprogrammet skulle kunna genomföras.

Men programmet slog alldeles fel. »Besynnerligen nog, hade man så stor farhåga för kursens stegring: ingen, för dess hastiga fall!« skriver Karl XIV Johans statssekreterare – med nutida terminologi ungefär finansminister – Carl David Skogman (1845) i sin historik över ständernas bank. Landet kastades in i sin första svåra deflationskris.

Riksdagens planer var alltför spridda för att kunna hemlighållas. Många människor hade deltagit i behandlingen. Ryktet att man skulle slå ned kursen började sippra ut. En kunglig kungörelse den 13 februari 1766 fastställde kursen till 70 mark; en ny kungörelse den 11 november samma år fastställde kursen för 1767 till högst 66 mark.

Då förstod allmänheten vad som var på gång. Allt fler började hamstra sedlar. Från att ha varit betalningsmedel blev sedlarna placeringsobjekt och hamnade på kistbotten. De som kunde drev in sina fordringar och sköt upp sina betalningar. Bankens sedelindragning spelade en ganska liten roll för penningmängdens minskning; det var allmänhetens egen »sedelindragning« som skapade penningbrist i landet och fick växelkursen att rasa.

Under sommaren 1767 föll kursen till 42 mark. Det fick gruvliga återverkningar. Problemen förvärrades av att olika priser föll olika mycket. Exportpriserna var direkt beroende av växelkursen i Hamburg. När den svenska valutan blev mer värd fick man färre mark för varje internationell riksdaler. De inhemska priserna var trögare och rörde sig långsammare. Bruksnäringen blev svårt klämd; exportintäkterna i mark räknat föll snabbare och blev lägre än produktionskostnaderna. Hårdast drabbades Stora Kopparberg, där bergsmännen försökte förekomma prisfallet genom att ta upp så mycket malm som möjligt så fort som möjligt – vilket gjorde prisfallet ännu brantare, när mer koppar kom ut på marknaden. Vid slutet av 1768 var 400 gruvdrängar arbetslösa, bortåt en tredjedel av den samlade arbetsstyrkan.

Manufakturindustrin råkade också illa ut. Egendomspriserna föll och de som hade belånat sig bet i gräset. Mest föll stadsfastigheterna, där spekuleringen varit vildast och många som hade lånat tvingades sälja långt under vad de en gång betalat.

Deflationskrisen gick rakt in i den svenska visskatten. Bellman hade lämnat riksbanken, men i epistel 23 låg hans hjälte Fredman vid krogen Kryp-in, »gent emot Banco-huset«, en sommarnatt 1768. I nästa epistel heter det:

Usla tider!
 Vad det lider,
 Bara kursen nederslås, :||:
 Bättre köp på brännvin fås;
 Men då lever jag ej mera,
 Andra hjältar då hovera.
 Kan ni tro, då, kära Mor,
 Jag skull' få en sup så stor,
 Jag skull' supa om ni tror,
 Liksom Runius, Lucidor.

Bellman hade sammanhanget klart för sig. Ekonomin var svårt skakad, men det fanns ljusglimtar. Sverige importerade spannmål. Om växelkursen slogs ned skulle man få mer spannmål för pengarna, mer brännvin – och större supar.⁹

Nu fick deflationskrisen politiska återverkningar. Den 12 december 1768 dikterade Adolf Fredrik till rådsprotokollet att ständerna borde samlas omedelbart, inte vänta till i mitten av oktober 1770. Riksdagen måste avhjälpa den allmänna »förlägenhet« som dagligen tillväxte.

Kungen väntade på besked i tre dagar, men mössorna vägrade utlysa en riksdag mitt i krisen. Då skickade Adolf Fredrik kronprins Gustav som budbärare till samtliga kollegier, till överståthållaren och till magistraten i Stockholm. Kungen tänkte inte befatta sig med regeringsbördan förrän ständerna hade samlats. Myndigheterna å sin sida förklarade att de då inte kunde fortsätta sin verksamhet. Inför kungens och byråkratins »strejk« föll rådet till föga. Ständerna kallades till riksdag den 19 april 1769 i Norrköping.

Beslutet att sammankalla riksdagen lugnade de finansiella marknaderna. Kursen steg mot 48 mark, och där fick banken i uppdrag att stabilisera den. Men kursen pressades nedåt när främmande makter skickade pengar att muta riksdagsmännen med. Att döma av de beräkningar som Malmström (1901) återger hade sändebuden åtminstone 1,5 miljoner rdr att spela med vid detta ständermöte. När samma sak upprepades vid 1771–1772 års riksdag ironiserade bankokommissarien Söderling över att valröster och tänkesätt hade blivit »en sådan så besynnerlig riksprodukt och exportvara«.

⁹ Professor Ulf Olsson fäste min uppmärksamhet på Bellmans strofer, vilkas skarpsyn verkar ha gått litteraturvetarna förbi.

Husbehovsbränningen av brännvin fick skulden för spannmålsimporten, som drev upp växelkursen mot utlandet. Titelvinnjett ur Cajsa Wargs Hjelpreda i

hushållningen. För unga fruntimmer (1770). Brännvinspannan, i förgrunden till vänster, hade en självklar plats i hemmet under denna tid.

Återigen byttes största delen av bankofullmäktige ut. Bankodeputationen föreslog att förordningen om växelkursen vid 42 mark skulle upphävas, men fortfarande var målet en framtida myntrealisation. För att detta skulle bli möjligt föreslog sekreta utskottet att införsel av brännvin och husbehovsbränning skulle förbjudas. På så vis skulle spannmålsimporten från utlandet dras ned, vilket skulle minska behovet av utländsk valuta och lätta trycket på växelkursen. Men bondeståndet och så småningom även adeln motsatte sig brännvinsförbudet. Då förklarade sekreta utskottet den 30 oktober att realisationsplanen inte kunde genomföras, utan fick vila.

SÖDERLING OCH VÄXLARNA

År 1766 hade banken börjat köpa och sälja växlar för att styra kursen. Den ansvarige för operationerna blev bankokommissarien Samuel Söderling, som under det kommande dryga årtiondet skulle bli bankens ledande man. Det var första gången en av bankens tjänstemän spelade en så framträdande roll. Växelopoperationerna krävde stor sakkunskap och improvisationsförmåga inför nya problem, och därmed stärktes den professionella kompetensens roll. I och med att bankofullmäktige byttes ut både 1766 och 1770 kom kommissarierna att stå för kontinuiteten i banken.

Söderling sökte sig fram mot lösningar och tekniker som i dag hör till de finansiella marknadernas allmängods. Han köpte och sålde växlar, han spred rykten när han inte hade kassa nog att agera tillräckligt kraftfullt, och han lierade sig med mäklare som drev kursen i önskad riktning.

Under krisen sommaren 1767 hamnade Söderling tidvis på mellanhand. Strax innan deflationen satte in på allvar beviljades han sex veckors tjänstledighet. Under dessa veckor besökte han Göteborg och en del bruksorter och tog starkt intryck av krisens verkningar. När han kom tillbaka till banken föreslog han att man skulle köpa växlar för att stadga kursen och förhindra fortsatt deflation, men bankofullmäktige avvisade förslaget. Montgomery (1920) pekar på de motsättningar som fanns kring växelkursen. Regeringen och Söderling bekymrade sig för bergsbruket, men köpmännen, kommerskollegiet och bankofullmäktige ville ha ett snabbt fall till parikursen 36 mark.

De kommande åren stod operationerna på växelmarknaden i förgrunden. De svenska sedlarnas kurs mot Hamburg svängde kraftigt, men medelkursen steg stadigt, upp emot 60–70 mark per riksdaler hamburger banco.

Bankokommissarien och kommerserådet Samuel af Söderling (död 1798) var den förste tjänstemannen som spelade en ledande roll i bankens affärer. Konstnär: J. H. Scheffel.

118 Kravet på myntrealisation vann allt större anslutning, allmänheten började tröttna på penningvärdets växlingar. Problemet var att banken inte hade den kassa som krävdes för att möta inlösenkraven om kursen hamnade så lågt som enligt 1766 års plan. I stället använde banken sina reserver för att stadga kursen. Montgomery (1920) betecknar stabiliseringen under 1770-talets första år som framgångsrik.

Under operationerna på växelmarknaden blev Söderling mer och mer övertygad om att det fanns ett samband mellan sedelstockens storlek och växelkursen. Han kritiserade besluten att banken skulle belåna järn, eftersom detta innebar att likviditeten i ekonomin späddes på. Söderling blev den förste som medvetet använde operationer på den öppna marknaden¹⁰ för att påverka penningmängden och därmed växelkursen. Banken tog över ett statligt utlandslån, köpte växlar och sålde sedan dessa, vilket betydde att den drog in en del av de utelöpande sedlarna. Genom att minska penningmängden hoppades man kunna pressa kursen och stegra penningvärdet.

GUSTAV III:S STATSVÄLVNING

Den 12 februari 1771 dog Adolf Fredrik hastigt vid spelbordet, efter en rejäl middag som rundades av med »hetväggar« (semlor med varm mjölk). Enligt regeringsformen fick Gustav III inte bestiga tronen »innan han vid ständernas sammankomst sin försäkring ifrån sig givet«. Därför samlades ständerna redan i juni, trots att det bara hade gått drygt ett år sedan sist.

På nytt diskuterade bankodeputationen förutsättningarna för en myntrealisation. Nu avtog skillnaderna mellan mössor och hattar – i stället trädde ståndsintressena i förgrunden. Fysikprofessorn Jacob Gadolin i Åbo, som tillhörde prästeståndet, krävde att alla debitorer skulle utestängas från riksdagens diskussioner om växelkursen. Det var ett led i de ofrälse ståndens ansträngningar att hävda sig gentemot den låntagande adeln.

Man siktade nu på 60 mark mot Hamburg, en betydligt svagare kurs än vad som tidigare varit aktuellt. På så sätt skulle realisationen kunna genomföras snabbare och med en mindre kassa. Frågan var hur mycket sedlar banken skulle hålla i rörelse. Söderling menade att ekonomin behövde olika mycket sedlar vid olika tidpunkter. Det bästa sättet att bedöma om stocken

borde minska eller öka var att följa växelkursens svängningar. Men bankodeputationen ville ha tydligare regler och föreskrev en normalsedelstock som fullmäktige skulle hålla sig till.

Men det blev helt annorlunda. Den 19 augusti 1772 genomförde kungen sin statskupp och satte frihetstidens ständervälde ur spel.

MYNTREALISATIONEN 1777

År 1758 avlog bankofullmäktige en begäran om ett stipendium på 4 000 d sm i plåtar åt notarien Johan Westerman för en utrikes resa. Westerman var prästson från Gävle, hade i Uppsala studerat ämnen som hade med »den allmänna hushållningen« att göra och gjorde sedan karriär inom kommerskollegiet. Detta kollegium bekostade resan, och ett årtionde senare blev Johan kommerseråd och adlades Liljencrants.

Under frihetstidens sista år deltog Liljencrants flitigt i den ekonomiska debatten som en av hovpartiets män. Åkerbruket borde förbättras, tobaksodling och brännvinsbränning förbjudas, och en myntreform vore lika nödvändig »som vatten för en uppkommen våld«¹¹. I sina kommentarer till handelsbalansen för 1769 och 1770 menade han att Sveriges ekonomisk-politiska läge inte skulle kunna förbättras, om inte kungamakten stärktes.

Memorialet med kommentarerna överlämnades till Kungl. Maj:t bara någon månad före kuppen, och det blev läst. Liljencrants blev snabbt kungens ledande finansielle rådgivare. På våren 1773 utnämndes han till statssekreterare i den nyinrättade handels- och finansexpeditionen, där han stannade till 1786. Enligt Lönnroth (1986) saknade Gustav III insikt i finanspolitikens problem, även om han satt av sin »finansministers« föredragningar.

Att döma av växelkursens utveckling fäste omvärlden stora förhoppningar vid den nya regimen. Den 18 augusti 1772 kostade en riksdaler holländsk kurant 70 svenska mark (kursen mot Hamburg brukade ligga ett par mark högre); den 21 augusti – efter kuppen – noterades den till 60 mark. Penningvärdet ökade. Den svenska valutan stärktes också av att den franske ambassadören Vergennes (så småningom Ludvig XVI:s utrikesminister) lånade Gustav III stora summor, som växlades in i Sverige.

Innan riksdagen avslutades på hösten 1772 hade den ödmjukt bett att Kungl. Maj:t i nåder täcktes förordna om finans- och penningverket, och överlämnade vad bankoutsnittet haft att säga om myntrealisationen. Gustav III och Liljencrants använde formuleringarna som en fullmakt att överta led-

¹⁰ Operationer på den öppna marknaden (open market operations) innebär att centralbanken köper eller säljer värdepapper för att påverka penningmängden och räntan.

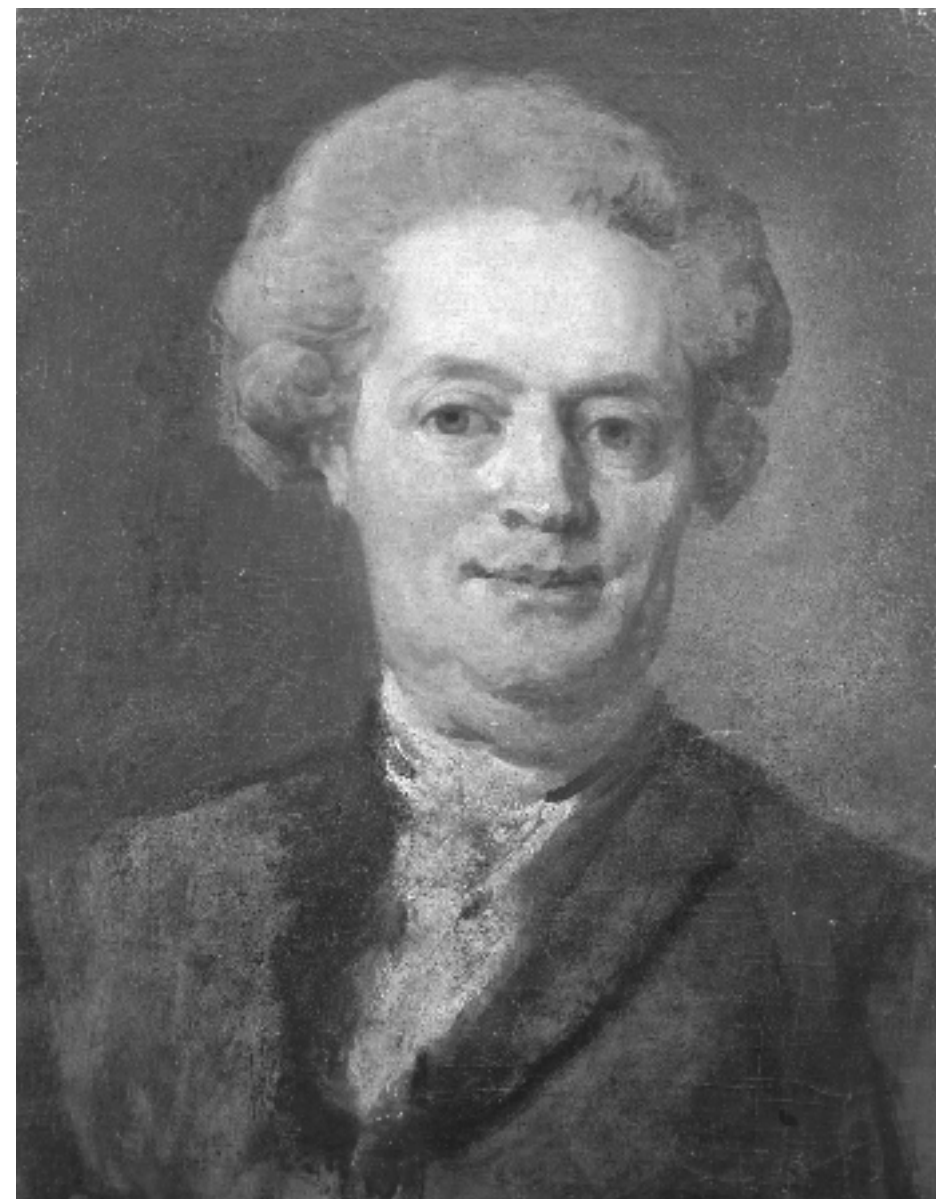
120 ningen av penningväsendet. Fullt så mycket hade dock riksdagen inte menat. Den uppdrog åt fullmäktige att avgöra om kungens anspråk på banken vid en myntrealisation var förenliga med bankoförfattningarna och ständernas instruktion.

Med så tvetydiga besked var det bäddat för konflikter. Kungen och Liljencrants var fast beslutna att snarast genomföra en myntrealisation, så att sedlarna på nytt skulle kunna lösas in mot silver. Söderling gjorde en mer pessimistisk bedömning av hur många års förberedelser som skulle krävas. På kungens uppdrag skissade Liljencrants hur en realisation skulle kunna gå till, men han mötte invändningar från riksråden. Ibland hämtade riksråden sin kritik från bankens tjänstemän, som tydligen gärna tillhandahöll den.

Söderling fortsatte att operera på växelmarknaden. Under 1774 hämmade han på kollisionskurs med kungen och Liljencrants. Pugatjovs uppror i Ryssland hämmade den ryska järnexporten och gynnade den svenska; neutrala köpmän och redare gjorde goda förtjänster under konflikten mellan England och de nordamerikanska kolonierna, och den svenska skörden såg lovande ut. Den svenska valutan stärktes, kursen på Hamburg och Amsterdam föll, men Söderling var osäker på om kursfallet kunde bli bestående. Liljencrants grämde sig över att Söderling ödde bort bankens pengar på växeloperationer i stället för att samla en kassa som gjorde det möjligt att realisera. Till slut kallade kungen till sig Söderling och förmanade honom att inte hålla emot kursfallet.

Samtidigt vidgade Liljencrants perspektivet. Han skrev ett memorial (Liljencrants, 1774) om hur rikets finanser borde sättas på fötter. Om realisationen skulle lyckas, finge man acceptera den växelkurs man hade landat i. Analysen varnade för deflationens vådor och andades en påtaglig misstro mot banken och dess byråkrati, säkert närd av konflikten med Söderling. Genom att dra in de lägre sedelvalörerna vid realisationen skulle banken kunna slippa åtskilligt rutinarbete. Då borde bankofullmäktige »efter hand vid timade ledighet [inträffade vakanser] förminska bankens alltför dryga avlöningsstat, som säkerligen vida överträffar alla övriga Europeiske Bankers avlöningsstater sammanräknade«.

Kungen gav honom sitt stöd. Den 1 mars 1775 föredrog Liljencrants en realisationsplan för bankofullmäktige. Målet var att realisationen skulle genomföras 1776. Bankofullmäktige och Söderling utsatte planen för skarp kritik – silverkassan skulle inte räcka för ovillkorlig inlösen, och därmed skulle allmänheten inte vara beredd att acceptera sedlarna till deras fulla

Som Gustav III:s ledande rådgivare i finansiella frågor genomförde Johan Liljencrants (1730–1815) en framsynt omdaning av

penning- och bankpolitiken.
Konstnär: Lorentz Pasch d.y.

122 värde. Efter flera kungliga skrivelser gav fullmäktige efter. Realisationen sköts upp till 1777, men då skulle den genomföras.

Gustav III och Liljencrants hade tur. Handelskonjunkturerna var gynnsamma för svensk del. Realisationen gjordes till kursen 72 mark mot den nya specieriksdalern i silver, som hädanefter skulle bli svenskt huvudmynt. Övergången till silvermyntfot påbörjades redan under 1776 men genomfördes formellt den 1 januari 1777. Sverige fick ett så gott rykte på de internationella finansmarknaderna att Liljencrants kunde förhandla ned nya utlandslån till 4 procent och använda dem för att lösa gamla skulder, på betydligt bättre villkor än många andra stater (Åmark, 1961).

Samma år blev Gustav III den förste kung som besökte riksbanken. På väg till ett riddarspel på Södermalm blev han förevisad de olika avdelningarna i bankohuset. Sedan bytte han om till torneringen i husets vackraste rum, fullmäktiges sessionssal.

I och med realisationen lades hela det svenska myntsystemet om. Specieriksdalern delades i 48 skillingar. Skillingen delades i sin tur i 12 runstycken. Kopparmyntfoten avskaffades, men kopparmynt kunde lösas in mot den nya riksdalern. 72 mark eller 18 daler kopparmynt skulle motsvara 1 riksdaler specie (sp).

Vid 1778–1779 års riksdag fastställde ständerna riktlinjer för att trygga realisationen. För att kunna lösa in sina sedlar skulle banken ha en metallisk kassa, som från förhållandet 2:3 mot sedelstocken borde förstärkas till 3:4. Detta skulle åstadkommas genom indragning av sedlar och inköp av silver. Först när detta mål hade uppnåtts kunde banken bevilja fastighetslån igen, men bara så mycket som de årliga amorteringarna och räntorna uppgick till. Kronans möjligheter att låna i banken begränsades. Den utlåning som tilläts skulle ske på kort och bestämd tid mot lätt säljbara panter.

Under det stora sjökriget 1781–1783 hörde Sverige till de neutrala länder som gjorde goda förtjänster. Det gav banken möjlighet att köpa stora mängder silver. Med silvrets hjälp kunde stora mängder sedlar lösas in. Liljencrants myntrealisation hade lyckats – tills vidare.

LILJENCRAINTS OCH DISKONTERNA

Trots att banken långa tider var stängd för utlåning fanns det en omfattande kapitalmarknad. De lugna perioderna under frihetstiden gynnade näringslivets tillväxt. Köpenskapen och investeringarna krävde krediter.

Myntrealisationen 1776–1777 innebar att sedlarna på nytt blev inlösbare. Medaljplansch ur Skåde-penningar öfver de

Förnämsta Händelser som tillhöra Konung Gustaf III:s Historia (1858).

124 Handelshuset förmedlade kapital till bruken och agerade bankirer gentemot privatpersoner och företag. Många privatpersoner lånade pengar av varandra.

Kruxet var räntan. Sedan medeltiden fanns det en utbredd skepsis mot att tjäna pengar på »dött kapital«. Många föreställde sig också att näringslivet skulle växa mer om räntorna hölls nere (Christernin, 1759). När 1734 års lag utarbetades införde man i handelsbalken ett förbud mot att ta ut mer än 6 procent i ränta. Så lågt var det sällan någon privat långgivare som gick. Med olika slags kommissioner och avgifter tog de flesta åtminstone 2–3 procent därutöver, och ibland betydligt mer än så.

De dryga privata räntorna ledde till det ena förslaget efter det andra om att staten skulle gå in på kreditmarknaden. Till en början siktade argumentationen in sig på riksbankens utlåning, men redan tidigt började man söka andra vägar och organ. Vid 1727 års riksdag inrättades en landshjälpsfond, till en början för att stödja Alingsås manufakturverk, men under 1730-talet började den även bistå andra manufakturer. Vid 1738–1739 års riksdag ombildades den till manufakturfonden, som lånade ut pengar mot säkerhet i företagets varulager.

Men manufakturfondens varubelåning fungerade inte. Det var svårt att värdera lagren. Ibland nöjde sig manufakturisten med att producera och belåna, utan att sedan försöka sälja. På 1760-talet gjorde man ett försök att i stället diskontera växlar. När manufakturerna och bruken sålde sina varor fick de betalt med växlar, som inte förföll till betalning förrän senare. Genom att diskontera – sälja – växlar i förväg kunde producenterna komma åt sin likvid snabbare och slippa låna pengar för att klara sig till förfallodagen. Försöket avbröts, men diskonteringen som låneform skulle komma tillbaka.

År 1756 inrättades manakturdiskontfonden vid sidan av manufakturfonden. Den överlevde mössornas nedläggning av hattarnas manufakturkontor, flyttades till kommerskollegiet och fick på 1800-talet en ny roll, när den blev en viktig källa för den tidiga industrins kreditförsörjning.

Till kreditväsendet hörde också Jernkontoret, som hade grundats 1747 på initiativ av Anders Nordencrantz. Kontoret fick en rad uppgifter. Det skulle genomföra stödköp vid årets första stora järnmarknad, fastingsmarknaden i Kristinehamn, så att priset på brukspatronernas järn hölls uppe och inte dämpades av uppköpare från Göteborg. Kontoret skulle stärka bruksägarna mot deras förläggare genom förmånliga lån. Omkring år 1800 hade

kreditverksamheten blivit Jernkontorets viktigaste uppgift, viktigare än prisregleringen. 125

Under deflationskrisen 1767–1769 blev kreditåttstramningen ett problem. Då gjordes en första framstöt om en privat lösning. Göteborgssköpmannen Johan Cahman i Göteborg sökte i augusti 1767 privilegium på en privat diskont. Diskonten skulle låna mot pant och diskontera reverser och växlar, men inte driva någon handel. Den skulle få rätt att utge sedlar »vad större eller mindre summor som behages«. Den som diskonterade en växel eller en lånerevers skulle få betalt med Cahmans sedlar. Sedan kunde mottagaren gå med sedeln till diskonten och lösa in den mot riksbankens sedlar, men han kunde också använda den som betalningsmedel. Så länge lånet löpte med ränta utan att sedlarna kom tillbaka för inlösen skulle Cahman tjäna på affären. Om alltför många ville lösa in sina sedlar samtidigt skulle diskonten få skjuta upp utbetalningen, mot att den under tiden betalade ränta på sedlarna. Cahman hade hämtat uppslaget från Skottland, men bankokommisarierna avstyrkte och bankofullmäktige avlog hans framställning.

De tidiga försöken att organisera kreditväsendet hade präglats av improvisationer här och var, men Liljencrants (1774) närmade sig en modern lösning. Bankens huvuduppgift skulle vara att trygga penningvärdet och förse den allmänna rörelsen med betalningsmedel. Den borde inte ägna sig åt lånerörelse, menade han i sitt memorial:

Det är väl för en rättskaffens Riks-Banque ganska otjänligt och emot all sund princip stridande att själv upplåna kapitaler mot löpande ränta, varföre ock nödigt vara vill att Banquen, så fort det skje kan och myntvärdet bliver stadgat, uppsäger dess Låne-Bancokapitaler samt alldeles skiljer sig ifrån en sådan elak hushållning.

I stället ville Liljencrants inrätta särskilda diskonter – banker – för kreditförsörjningen. Den 7 mars 1773 skrev riksrådet Carl Fredrik Scheffer – en av Gustav III:s mest betrodda män – att han hade haft en tre timmar lång överläggning med Liljencrants och riksrådet Stockenström. Till slut hade Stockenström förklarat att Liljencrants föreslagna diskontfond var »det bästa av alla ännu uppgivne medel till den tryckande penningebristens avhjälpande«.

Diskonterna blev det sena 1700- och tidiga 1800-talets lösen. Den 2 april 1773 skrev Gustav III till bankofullmäktige att han tänkte inrätta ett diskont-

126 kontor i Stockholm. Diskonten skulle vara kortfristig, räntan »laglig« (högst 6 procent) och kompaniet skulle använda sig av riksbankens sedlar. För att kompaniet skulle kunna inleda sin verksamhet ville kungen att riksbanken skulle låna kronan 600 000 d sm som utfyllnad i diskontens lånefond. Söderling tillstyrkte efter stor vända, och hade helst velat slippa yttra sig. Han menade att fullmäktige hade att välja mellan ett större och ett mindre ont. Det gällde att »mota« andra äventyrligheter; enligt honom hade det varit »fråga och mycken överläggning« om att inrätta ett sedelutgivande diskontkontor. Fullmäktige beviljade lånet den 22 april, utan någon större entusiasm.

Kungen utfärdade en oktroj för Diskontkompaniet på 12 år. Kompaniet organiserades som ett privat bolag, och aktieteckningen inleddes sommaren 1773. Till en början gick det trögt, eftersom vinterns holländska finanskris ännu satte sina spår, men så småningom kom verksamheten igång. Diskontkompaniet tog emot insättningar mot ränta, som varierade med konjunkturen och insättningarnas storlek – ibland 3 procent, för några stora insättningar från Jernkontoret så mycket som 5 procent. Till insättarna hörde handelshus som därmed kunde förränta det kapital som de inte behövde för stunden.

Även kronan hörde till diskontkompaniets lånekunder, men de kända lånen för kronans räkning är få. Lånen togs i Liljencrants namn, efter kungens bemyndigande. Efter sin avgång från statssekreterarposten 1786 uppgav Liljencrants att han »flere gånger, då brist i [stats]kassan till presserande utgifter yppades, lånte därtill i eget namn betydande penningesummor i Diskontkompaniet och andre ställen« (Fritz, 1967).

Medan Diskontkompaniet tog hand om de stora kunderna bildades Generalassistentkontoret för småfolkets behov. På hösten 1772 grundades kontoret som en lombard, en pantbank, och fick snart en omfattande kundkrets. Antalet låntagare per dag uppgavs i maj 1773 till över 200, antalet »expeditioner« per dag i september 1774 till 400 à 500. År 1775 hade kontoret 43 340 utestående lån på sammanlagt strax över 130 000 rdr sp. Så små lån bar sig dåligt; kontoret utverkade så småningom tillstånd att komplettera pantbelåningen med vanlig utlåning.¹¹

11 En udda påfrestning på rörelsen var Gustav III:s beslut att införa »svenska dräkten« 1778. »Svenska dräkten« var tänkt att bli en nationell dräkt för alla utom för prästerna och allmogen. I och med att den godtogs som hovdräkt behövde skuldsatta ämbetsmän inte längre lösa ut mer påkostade kläder som de belånat i Generalassistentkontoret. En del av dem lät då panterna förfalla. Eftersom dräktmodet hade ändrats innebar det att det inte längre fanns någon marknad för de belånade praktkläderna, med påföljd att kontoret åsamkades avsevärda förluster.

Diskontkompaniets framgångar ledde till att Gustav III ersatte det med Generaldis-

kontkontoret. Diskonterna lämnade lån mot reverser. Mått: c:a 180×210 mm.

Under 1700-talet försköts tyngdpunkten i rikets ekonomi mot Göteborg. Det svenska ostindiska kompaniet var det mest spektakulära exemplet på stadens affärsliv, men mycket av brukens export tog vägen över Göteborg till sina marknader i Västeuropa. Detta påverkade behovet av finansiering. År 1783 sökte åtta av stadens ledande köpmän och handelshus privilegium för en »allmän diskont- och bankirinrättning i Göteborg«. Med stöd av Liljencrants utfärdades det kungliga privilegiet för Göteborgs diskontkontor bara någon månad efter att ansökan hade kommit in.

Därmed hade Liljencrants vidgat den offentligt reglerade kreditmarknaden högst betydligt. Riksbanken avlastades genom att diskonterna och fonderna övertog och utvecklade in- och utlåningen.

CENTRALBANKENS FRÖN

Under 1772 bröt en handelskris ut i England och Skottland. Strax före nyåret 1773 drabbade den Amsterdam, och kom därmed hotande nära Sverige. Lördagen den 9 januari nådde de holländska krisrapporterna Stockholm.

På söndagen samlades bankofullmäktige. Söderling föreslog att banken skulle stödja de hotade handelshusen i Stockholm med lån i växlar och sedlar, och fullmäktige godtog förslaget. I mitten av februari var krisen över för svensk del.

I bankens historia innebar handelskrisen en milstolpe. För första gången grep banken in på ett sätt som påminner om den moderna centralbankens roll som *lender of last resort*, långgivare i sista hand. Moderna centralbanker garanterar andra institutioners likviditet och därmed minskar risken för panikuttag. Söderling förstod att en sådan insats skulle bidra till att lugna marknaden och dämpa krisen.

När diskonterna bildades kom riksbanken att fungera som »bankernas bank«. De olika kompanierna hade kreditiv i riksbanken som de kunde dra på. Banken skötte kassahållningen åt kompanierna, men det var dessa som hade huvudansvaret för in- och utlåningen.

Liljencrants gjorde också ett försök att påverka det allmänna ränteläget via banken. År 1779 förmådde han bankoutsnittet att föreslå diskontkompaniet en sänkning av utlåningsräntan från 6 till 5 procent, mot att kompaniet skulle få ett stående lån till lägre ränta än tidigare. En sådan nedsättning beskrevs som en fördel för riket och dess »näringsrörelser«. Diskontkompaniet nappade inte, men förslaget förebådar en ny syn på riksbankens roll.

Det är betecknande att Liljencrants i 1774 års memorial talar om banken som »en rättskaffens Riks-Banque«, långt innan denna beteckning blivit allmän. Så småningom skulle flera av hans och Söderlings uppslag ta form i den moderna centralbanken, men utvecklingen behövde mer än hundra år på sig.

SKOTTET PÅ MASKERADEN

Både i sin regeringsform och i samband med myntrealisationen 1777 lovade Gustav III att respektera ständernas bank och att inte göra något som hotade inlösenrätten. Men löftet kom i konflikt med kungens utrikespolitiska ambitioner under 1780-talet. Han konspirerade mot Danmark, han konspirerade mot Ryssland, för att erövra Norge eller länderna på andra sidan Östersjön.

När Turkiet angrep Ryssland i augusti 1787 såg Gustaf en möjlighet för Sverige att återta förlorade landområden. Regeringsformen förbjöd kungen att börja anfallskrig, men han skaffade sig en förevändning genom att klä ut en grupp finska soldater till kosacker. Natten till den 28 juni 1788 angrep dessa en svensk gränspostering vid Pumala i Savolaks, och Gustav III hade fått sitt krig.

Kriget var illa förberett, första årets fälttåg gick inte alls som beräknat, och stora summor krävdes för att sätta krigsmakten på fötter. Staten hanade sig fram med subsidier och tillfällig upplåning, men i längden var detta inte nog.

Tidigare i bankens historia hade kungen inneburit att kungen och regeringen lånat i banken. Så blev det inte denna gång. Heckscher (1949) förmodar att detta berodde på bankens snäva svar när kronan hade bett om lån åren närmast före krigsutbrottet. När 1789 års riksdag led mot sitt slut utfärdade ständerna dessutom ett bestämt förbud för bankofullmäktige att lämna kronan understöd i någon form, trots att detta var den riksdag då kungen stärkte sin makt genom att trumfa igenom förenings- och säkerhetsakten. Kronan verkar inte ens ha ställt frågan. Svaret ansågs antagligen givet på förhand.

På något sätt måste ändå kronans krigsskulder hanteras. År 1786 hade Eric Ruuth efterträtt Liljencrants. Vid 1789 års riksdag gjorde han en framstöt om att ständerna skulle garantera ett inhemskt lån åt kronan. Frågan om statsskulden hamnade hos ständernas hemliga utskott. Utskottets

130 drivande man var biskop Olof Wallquist i Växjö, kungatrogen men med en bestämd egen vilja.

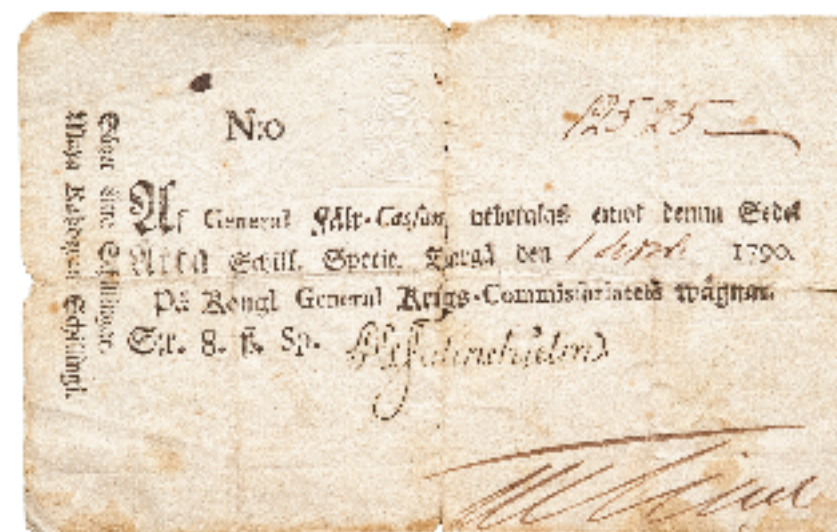
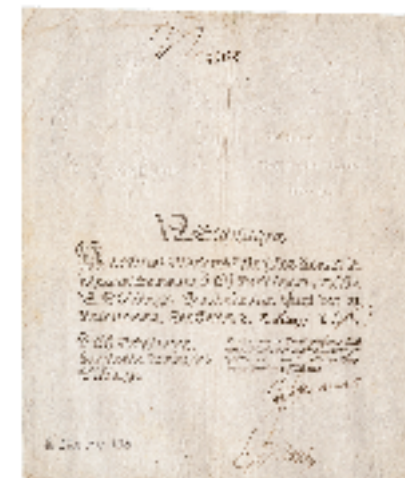
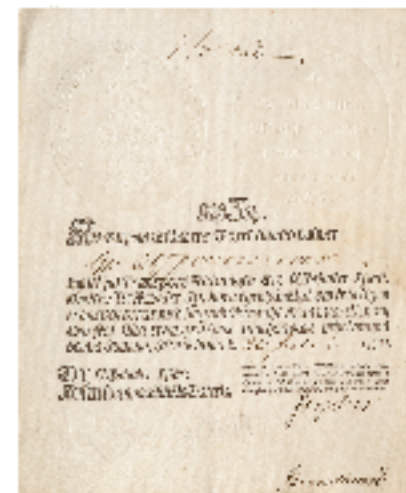
Utskottet kom överens med Kungl. Maj:t om att ständerna skulle förvalta den nya krigsskulden. Förvaltningen skulle skötas av ständernas eget kontor, som under Kungl. Maj:ts beskydd skulle bestå av ständernas fullmäktige. Valda fullmäktige skulle med hjälp av en årlig bevillning och med rätt till sedelutgivning förvalta gälden. Kungen fick insyn genom två ämbetsmän som fick delta i fullmäktiges sammanträden men inte i besluten. »Det var ett villkor för Rikets Ständers garanti av riksgälden«, konstaterade Skogman (1845). »En misshushållande regering ställdes under förmynderskap av rikets ständers utredningsmän, men på ett artigt sätt.«

Men förmynderskapet bet inte. Efter riksdagen begav sig kungen över till Finland för att leda kriget på plats. Den 11 juni 1789 berättade han för sin gunstling Gustaf Mauritz Armfelt att upplänningarnas officerare var så fattiga att de åt soppa på nässlor. Det borde man råda bot på genom att tillverka stora riksgäldssedlar. »Om ni vill rädda Finland måste ni skicka oss pengar«, skrev Gustaf till Ruuth några dagar senare; han antog »att pappersfabrikerna inte har brunnit upp i Sverige«.¹²

Riksgäldskontorets sedelutgivning ledde till mycken oreda. Under åren 1789–1802 gav kontoret ut en stor mängd kreditsedlar. Till en början löpte dessa med ränta, men 1791 slopades denna och sedlarna blev i praktiken oinlösliga. Effekten blev att landet på nytt fick två myntslag. Myntrealisationens riksdaler specie började kallas riksdaler banco (bco), de nya sedlarna riksdaler riksgälds (rgs). Papperet till riksgäldssedlarna tillverkades också i Tumba.

I samband med kriget kom ett tredje slags sedlar i svang, »fahnehjelmarna«. Chefen för det finska krigskommissariatet, P. G. Fahnehjelm, lät 1790 trycka upp egna sedlar – fältpolletter – när pengarna och skiljemynten inte räckte till för att betala härens inköp. Sedlarna gällde bara i Finland. Sammanlagt gav kommissariatet ut drygt 1,3 miljoner rdr. Till en början fungerade lösningen som tänkt, men snart kom stora mängder falska fahnehjelmare ut på marknaden och drog ned värdet på de ursprungliga. Riksdagen 1792 beslöt lösa in fältpolletterna, men kronan gjorde en vinst när ungefär 170 000 rdr aldrig lämnades fram.

12 Hans motståndare såg saken ungefär likadant. Cameron (2006) påpekar att Katarina II finansierade sin regering med utlandsupplåning och en väldig utgivning av papperspengar.

Under flera årtionden cirkulerade två slags sedlar sida vid sida, riksdaler specie (snart kallade banco) och riksdaler riksgälds. Mått: c:a 200×160 och 185×160 mm.

För att finansiera utgifterna i Finland under det ryska kriget lät krigsmakten trycka upp egna sedlar, »fahnehjelmare». Mått: c:a 95×155 mm.

Efterforskningarna visade att det var kungens gunstling A. F. Munck som låg bakom tryckningen av många av de falska sedlarna. Sedlar för ungefär 200 000 rdr hade tillverkats i ett tillfälligt tryckeri vid Drottningholm. Munck är mest bekant som hovstallmästare (enligt ryktet drottningens älskare), men vid det här laget hade han utnämnts till president i kammarrevisionen. Avslöjandet tvingade honom i landsflykt 1792, men många misstänkte att kungen själv hade del i falskmynteriet.

Frågan om hur riksgäldssedlarna skulle hanteras blev ödesdiger för Gustav III. Vid 1792 års riksdag drev kungamakten igenom att riksgäldssedlar skulle få användas för att betala alla skulder mellan enskilda med en ränta på mer än 4 procent, även om lånet ursprungligen hade tagits i någon annan myntsort. Skulder till riksbanken och diskonterna skulle däremot betalas med bancosedlar. Eftersom riksgäldssedlarna löpte med underkurs mot bancosedlarna innebar detta att låntagarna gynnades på långivarnas bekostnad.

Åtgärden bidrog till att utlösa mordet på Gustav III. Vid förhören i Svea hovrätt efter attentatet uppgav kungamördaren Anckarström att han »lagt grunden till dessa tankar vid riksdagen, sedan den punkten kommit å bane, att lån i banco finge med riksgäldssedlar betalas». Anckarström var en avdankad kapten, som åren före kungamordet hade levt på att förränta sin hustrus ärvda förmögenhet. »Han var rik och snål», skriver Lönnroth (1986). Om låntagarna finge slippa undan sina skulder med riksgälds i stället för banco skulle det betyda en ekonomisk förlust för Anckarström och alla andra penningutlånare. Den kungliga förordningen om skulders betalning med riksgälds publicerades den 16 mars 1792 – samma dag som skottet vid operamaskeraden avlossades.

Misstankarna efter mordet nådde djupt in i banken, som hamnat i konflikt med kungen under dennes sista år. Bland bankofullmäktiges medlemmar greps och förhördes Adam Stålhammar och Jacob von Engeström. Stålhammar friades och återkom. Engeström dömdes till adelskapets förlust och livstids fängelse för att ha känt till mordplanerna, men benådades och slapp undan med tre år på Vaxholms fästning och tjänstens förlust. I själva verket blev det inte ens så mycket – innan året var slut fick han flytta till Uppsala, och så småningom också besöka sitt gods.

Hovstallmästaren A. F. Munck (1749–1831) fick ta på sig ansvaret för de falska »fahnehjelmarna» och lämnade landet. Ryktet påstod att han också hade hjälpt Gustav III i dennes samliv med drottning Sofia Magdalena (1746–1813).
Karikatyr av Carl August Ehrensvärd.

Jacob Johan Anckarström (1762–92) sköt Gustav III sedan kungen hade drivit igenom att lån i banco skulle få betalas med riksgäldssedlar. Anckarström stod tre dagar i sträck vid skampålen samtidigt som han fick utstå spöstraff. Sex dagar senare, den 27 april 1792, avrättades han.

Gustav III efterträddes av sin son Gustav IV Adolf. Enväldet bestod. Till en början styrdes landet av hans farbror, hertig Karl av Södermanland. Förmyndaråren under hertigen och dennes »storvesir« Gustaf Adolf Reuterholm (båda var hängivna frimurare) blev tämligen händelselösa för bankens del. Den oinlösliga riksgäldssedeln blev allt mindre värd i förhållande till den inlösliga banco. Förordningen om lånebetalningar i riksgälds upphävdes redan 1793. De båda valutorna svängde i värde mot varandra, men efter hand försvann de flesta bancosedlarna ur omloppet. Bancosedlarna steg i värde och dem sparade man på kistbotten, riksgäldssedlarna ville man snabbt bli av med.

Riksgäldskontoret pumpade ut sedlar, trots regeringens sparsamhet. Missväxtåren, järnexportens nedgång under de engelska krisåren 1793 och 1797 och det engelska sjökriget mot Napoleon ledde till ekonomiska bekymmer, som möttes med riksgäldens sedelpressar. Kontoret fungerade som rikets egentliga centralbank, med huvuddelen av sedelutgivningen i sin hand och uppgiften som *lender of last resort* till diskonterna. Banken hamnade under dessa år allt mer i skymundan, utan utlåning och med liten betydelse för rikets finanser.

År 1796 tillträdde den unge kungen själv regeringen. 1800 års riksdag tog upp oredan i penningväsendet. Riksgäldssedlarna borde lösas in mot bancosedlar, men hur? Bankoutskottet drog upp en realisationsplan, starkt påverkad av Johan Liljencrants, som fortfarande lade sig i den ekonomiska politiken.

Liljencrants skrev ett memorial om hur inlösningen borde gå till. Det är präglad av deflationskrisens lärdomar. Riksgäldspapperen borde inte lösas in till sitt nominella värde utan till det faktiska värde som de betingade på marknaden. Utskottet tog intryck och föreslog att man bara skulle få en riksdaler banco för en och en halv riksdaler riksgälds. Värdet skulle på så sätt skrivas ned med 33 1/3 procent.

Liljencrants ville också lägga ned den undanskuffade Riksens Ständers Bank och ersätta den med en privat sedelutgivande bank. Detta skulle ge penningväsendet stadga, »ty det står alltid fast, att privat, lagbunden förvaltning av en bank är säkrare och mer verksam än en publik, som handhåves såsom en bisak av ombud efter inskränkta föreskrifter«. Privata ägare skulle tänka sig noga för innan de gav ut sedlar utan täckning. Risker var

större att kronan skulle trycka sedlar utan täckning om finanserna kärvade. Det var detta dilemma och denna lösning som drygt hundra år tidigare hade gett upphov till Bank of England.

Men ingen i den nye kungens regering hade auktoritet nog att driva igenom en så radikal reform. Förslaget om privatisering gick aldrig vidare. Utskottets förslag om inväxling till underkurs stötte på starkt motstånd. Motsättningen mellan rättvisa och marknadsanpassning gjorde sig gällande. Kungens handgångne man, justitieborgmästaren Anders Håkansson, son till bondeståndets mäktige talman under frihetstiden, kompromissade bort bankoutskottets förslag när riksdagens hemliga utskott fick saken om hand. Håkansson mötte invändningarna mot underkursen på halva vägen genom att pruta rabatten till hälften, 16 2/3 procent.

I och med att rabatten blev lägre skulle det krävas mer silver för att lösa in riksgäldssedlarna. Kraven på riksbankens realisationsfond ökade kraftigt. Till en del skulle ökningen av kassan åstadkommas med en avgift på högst 2,5 procent av undersåtarnas taxerade förmögenhet. För att fylla på den metalliska kassan bad hemliga utskottet kungen att förbjuda allt onödigt bruk av silver, »med undantag av hederstecken och allmänna belöningar, samt skedar, gafflar och andra mindre silverpiecer«. Den allvarsamme kungen kom villigt till mötes, lovade lämna ifrån sig allt som hovet inte behövde till sin representation, men undantog kyrkans silver från indragningen när han utfärdade förordningen. Det överflödiga silvret skulle banken låna av befolkningen. För att kassan skulle räcka beslöt man dessutom att bara två tredjedelar av de utelöpande riksgäldssedlarna skulle lösas in omedelbart. Resten skulle omvandlas till obligationer, som skulle få vänta ett antal år på inlösen.¹³

Med uppdraget att genomföra realisationen återfick banken en central roll i den ekonomiska politiken. Det var i grevens tid. »Tiden omkring sekelskiftet år 1800 bildar den kanske mest utpräglade lågpunkten i bankens hela tillvaro«, menar Brisman (1931a). Banken hade i stort sett varit stängd för både in- och utlåning, samtidigt som riksgäldskontoret tagit över lejonparten av sedelutgivningen. Bankens utestående sedelstock sjönk från drygt sex miljoner rdr bco vid slutet av 1788 till knappt en miljon 1802, mot riksgäldskontorets drygt 18 miljoner rgs vid samma tid (motsvarande 12 miljoner rdr bco).

¹³ De försvann ändå ganska snabbt ur rörelsen, eftersom det blev tillåtet att använda dem för att betala räntor och lån.

För att klara det utvidgade uppdraget fick banken ta över den diskonteringsrätt som riksdagen 1792 hade beviljat riksgäldskontoret. Detta lade grunden för en kraftigt utökad lånerörelse. För att öka bankens popularitet beslöt riksdagen att även denna skulle ge ut småsedlar, liksom riksgäldskontoret tidigare hade gjort.

Men ständernas realisationsplan höll inte för verkligheten. Taxeringen till förmögenhetsavgiften tog längre tid än man hade räknat med och silverlånet motsvarade inte beräkningarna. Det gick inte att få ihop den beslutade realisationsfonden inom landet. Realisationen hotade att rinna ut i sanden.

MYNTREALISATIONEN 1803

Då stöpte regeringen om planerna. Kungen pantsatte Wismar, en av de sista svenska besittningarna i Tyskland. Det tyska furstendömet Mecklenburg-Schwerin betalade 1,25 miljoner rdr hamburger bco för att ta över staden på 100 år.¹⁴ Större delen av beloppet avsattes till realisationsfonden, som på så vis fick en kraftig förstärkning. Dessutom återgick Kungl. Maj:t till bankoutskottets förslag om 33 1/3 procents rabatt vid inväxlingen av riksgälds.

Kungen skrev till bankofullmäktige och lade fram den reviderade planen. Fullmäktige tövade och förhalade; man sade inte nej till planen, men man ville inte heller ta ansvar för den. Riksdagen hade krävt en myntrealisation, men kungens plan avvek från de villkor som riksdagen hade ställt upp. Fullmäktige försökte skjuta på verkställigheten till efter den 1 september 1803, då bankorevisorerna – valda riksdagsmän – skulle samlas och kunde ge sin syn på saken. Men det var precis vad regeringen ville undvika. Den 25 augusti levererade kronan sitt silver till banken och den 29 augusti 1803 sattes realisationen i kraft, alldeles innan revisionen hann ha några synpunkter.

Turerna fick ett efterspel. Bland revisorerna fanns en oppositionell minoritet med den blivande kuppmakaren Georg Adlersparre som ledande man. Adlersparre utsatte fullmäktige för frän kritik, naturligtvis med kungen i sikte. Statssekreteraren Mattias Rosenblad, en av de ansvariga, förklarade att fullmäktige inte hade haft något val, kungens skrivelse om realisationen var en befallning. Revisionens flertal accepterade förklaringen, även om

¹⁴ Vid panttidens utgång 1903 valde Sverige att inte lösa tillbaka staden, som då även formellt övergick i tysk ägo.

Under Gustav IV Adolf (1778–1837) genomfördes 1803 års myntrealisation. Den omintetgjordes av 1808–1809 års krig mot Ryssland, som ledde till förlusten av Finland och kungens fall. Konstnär: Per Krafft d.y.

138 några menade att det var konstitutionellt tveksamt och att fullmäktige borde ha reserverat sig.

I samband med realisationsdiskussionen kom bönderna in i banken. Redan 1789 hade de krävt att få inflytande. Nu återkom de. Några historiskt bevandrade riksdagsmän påpekade att de vid ständernas övertagande 1668 hade avlagt sig all befattning med verket. Bönderna fick förbinda sig »att ståndet till verkets upprättande med dess gemensamma fasta egendom ansvarar för så stor summa, som vartill vardera av de trenne respektive ständens andel uti bankens nu ägande fond sig belöpa«. Om ständerna skulle hamna två mot två vid omröstningar i bankens olika organ, skulle övervikten hamna hos de två stånd som hade varit med från bankens början. Med dessa inskränkningar blev banken 1800 *alla* Rikens Ständers Bank; och vid revolutionsriksdagen 1809 slopades begränsningarna för bönderna.

Sakligt sett var 1803 års myntrealisation väl avvägd. I och med att riksgälds växlades in till marknadskurs blev det ingen rusning efter inlösen. Tvärtom dröjde sig riksgäldssedlarna kvar i cirkulationen i flera årtionden därefter. Bristen på skiljemynt gjorde att allmänheten gärna behöll de behändiga småsedlarna. Först med myntreformen 1858 avskaffades riksdaler riksgälds som valuta.

KUNGENS FALL

De första åren efter realisationen förflöt i lugn och ro. »Välmågan i landet förkovrades, allmänna förtroendet tillväxte«, konstaterar Skogman (1845). Men sedan drogs Sverige in i Napoleonkrigen.

Gustav IV Adolf blev allt mer fientligt inställd till Napoleon. Ännu på hösten 1803 betraktade han sig som neutral, men det närmaste dryga året vistades han i Svenska Pommern och tog djupt intryck av händelserna i Tyskland. Den 31 oktober 1805 förklarade Sverige krig mot Frankrike. Britterna betalade Stralsunds svenska garnison, och kungen själv tog befälet över de svenska styrkorna i pommerska kriget 1805–1807. Men Napoleon besegrade sina fiender vid Austerlitz i december 1805 och inneslöt Stralsund i januari 1807. Svenskarna tvingades till vapenvila i april men fick behålla Pommern trots motgångarna.

Några månader senare följde den franska segern vid Friedland i Ostpreussen. Koalitionerna kastades om. Ryssland och Preussen lärer sig med Frankrike. De förbundna kom överens om att kräva att Sverige, Danmark och Portugal skulle stänga sina hamnar för britterna. Om Sverige inte fo-

Som ordförande i bankofullmäktige stod Fabian von Fersen (1762–1818) emot Gustav IV Adolfs krav vid revolutionen 1809. Okänd konstnär.

140 gade sig skulle Danmark övertalas att förklara krig. Inget beslut fattades om Finland, men Carlsson (1970) menar att »Alexander nu hade fria händer i denna del av Europa«.

I februari 1808 blev ryssarnas infall i Finland bekant i Stockholm. Danmarks krigsförklaring dröjde inte länge. Den 14 mars 1808 skrev Kungl. Maj:t till bankofullmäktige och bad att få öppna det kreditiv som ständerna vid 1800 års riksdag hade ställt till Kungl. Maj:ts disposition. Regeringen tänkte ta pengarna från riksgälden, mot att banken lovade gottgöra kontoret när omständigheterna så fordrade. På detta vis ville man undvika att äventyra realisationen och bankens stabilitet.

På nytt fick riksgäldssedlarna finansiera ett krig, men så småningom riktades anspråken också mot banken. Ett märkligt inslag var att riksgäldskontoret inte hade dödat de sedlar som man löst in vid myntrealisationen, trots att syftet var att riksgälds skulle avvecklas som valuta. Nu släpptes en del av dem ut i cirkulation igen, samtidigt som kronan tog upp lån i riksbanken. Penningmängden fördubblades under åren 1808–1812, och priserna steg i det närmaste lika mycket.

Under tiden ökade missnöjet med Gustav IV Adolf. Georg Adlersparre, som nu hade utnämnts till överstelöjtnant och tjänstgjorde vid västra armén, besatte Karlstad med sina trupper den 7 mars 1809. Med 3 000 man började han marschera österut. Kungen trodde först att ryktet om upproret var falskt, men mitt på dagen den 12 mars bekräftades uppgifterna.

Gustav IV Adolf bestämde sig för att lämna staden. Klockan tre på natten kallade han till sig bankofullmäktiges ordförande, överstekammarherren Fabian von Fersen. Kungen krävde att banken, fullmäktige, alla dess redigheter och kassan skulle följa med. Fersen påpekade att det skulle krävas flera hundra hästar för att frakta bankens alla mynt och andra tillgångar, men kungen svarade att man i så fall finge båda upp varenda häst i Stockholm. Fersen förklarade att fullmäktige var bundna av ständernas föreskrifter och inte kunde fatta sådana beslut på egen hand, men Gustav Adolf genmälde att sådana författningar inte gällde när det var uppror i landet. Kungen ville kalla in fullmäktige omedelbart, men Fersen förmådde honom att skjuta upp sammanträdet till klockan sju på morgonen.

Vid åttatiden anlände statssekreteraren Mattias Rosenblad till banken. Han gav fullmäktige ett kungligt brev, som han hade renskrivit och kontraserat:

Då ett uppror vid de i Värmland förlagda trupper utbrustit och de äro i antågande till huvudstaden, vele VI lämna till Eder uppmärksamhet, huruvida, vid så vådliga omständigheter och då VI till upprorets dämpande äre föranlätne att nu genast härifrån draga våra här befintliga trupper, I ansen Banquen kunna äga behörig trygghet och säkerhet i huvudstaden, varvid Eder icke lærer undfalla, att Banquens vård på Edert ansvar är lagd. Och som I ofelbart finnen, att vid dessa inträffade olyckliga händelser VI äre i ett tryckande behov av penningar till befrämjande av nödiga anstalter till lugnets återställande, så vele VI hava anmodat Eder, att därtill försträcka Oss och Kronan penningar till så stort belopp, som I möjligen sen Eder kunna förskjuta. Härå förvänte VI oss ofördröjligen Edert underdåniga svar.

141

Fullmäktige bad Rosenblad vänta i bankosekreterarens rum. Sedan svarade man kungen att »enligt de dem av Rikets Ständer till obrottslig efterlevnad meddelade instruktioner, *det icke låg i fullmäktiges förmåga* att, sedan det vid sista riksdag bestämda kreditiv å 1 miljon riksdaler specie redan blivit av Kungl. Maj:t lyftat, något därutöver direkte försträcka«. Fullmäktige såg ingen annan möjlighet att stödja Kungl. Maj:t än genom riksdiskontverket. Svaret upplästes för Rosenblad, renskrevs och undertecknades genast, och statssekreteraren återvände till kungen.

När Rosenblad kom tillbaka från banken var slottet redan avspärrat. Han begav sig till sitt arbetsrum på Kungliga Myntet på Kungsholmen. Senare på förmiddagen kom en drabant och kallade honom till kungens farbror, hertig Karl. Halv två på eftermiddagen fick bankofullmäktige beskedet att hertigen hade tagit över.

En vecka senare, den 20 mars 1809, skickade H.K.H. Riksföreståndaren en skrivelse till fullmäktige, kontrasignerad av statssekreteraren Rosenblad. Rosenblad var en överlevare, som nu trädde i Karl XIII:s tjänst och fortsatte in på Karl XIV Johans tid. Han avgick inte från regeringen – då upphöjd till justitiestatsminister – förrän kungen offrade honom åt oppositionen vid 1840–1841 års riksdag.

Den nye regenten hade samma ärende som den förre. Han behövde pengar för att fortsätta kriget, och han drog sig inte för att hota.

Såsom alldeles oundgängligt till försvarsanstaltens fortsättande, äskades av Banken ett förskott av 200 000 riksdaler specie i veckan, under

142 yttrande från regeringens sida, att Rikets Ständer, som redan blivit kallade, ej kunde undgå att gottgöra de för rikets räddning sålunda av banken förskjutna medel, och med välbehag anse ett nödtvunget kort avsteg från de om bankoförvaltningen givna föreskrifter; varemot fullmäktiges vägran kunde för riket medföra största våda och för dem oberäkneligt ansvar.

Fullmäktige vek sig. Eftersom ständerna redan var inkallade gick man med på att från och med denna dag leverera 200 000 riksdaler från riksdiskontverket varje vecka, till dess att riksdagen hunnit samlas och kunde ta ställning. Riksdagen började på vanligt sätt den 1 maj, men bankoutsittet höll inte sitt första sammanträde förrän den 19 maj. Utsittet beslöt dagen därpå att fullmäktige skulle fortsätta att utge bidraget med 200 000 rdr i veckan. Banken hade rättat in sig i det nya ledet. Den 6 juni 1809 godkände hertigen den nya regeringsformen och hyllades av ständerna som kung Karl XIII. Den nya regeringsformens § 72 bekräftade ständernas uteslutande ansvar för banken:

Rikens Ständers Bank förbliver hädanefter, som den hittills varit, under Rikens Ständers egen garanti och vård, så att den ostörd må förvaltas av de fullmäktige, varje stånd därtill förordnar, efter de ordningar, stadgar och reglementen, vilka redan gjorde äro eller vidare av Rikens Ständer göras kunna; ägande Rikens Ständer allena rätt att genom Banken utgiva sedlar, som för mynt i riket må erkännas.

DISKONTERNAS HAVERI

I samband med myntrealisationen stöptes diskontverksamheten om. Den 26 augusti 1800 utfärdades den kungliga kungörelsen om inrättandet av ett allmänt diskontverk inom Banken. Riksdiskonten skulle täcka en del av bankens kostnader för riksgäldssedlarnas inlösen. En del av riksdiskontens kapital insamlades genom enskild aktieteckning. Det tecknade beloppet skulle erläggas i silver, till förstärkning av realisationsfonden. Teckningen skedde under sommaren 1801. Diskonten övertecknades; alla de 3 318 personerna som tecknat sig fick en aktie var, och sedan lottades de återstående 682 ut mellan dem som tecknat sig för mer än en aktie.

Men regeringen ville sprida diskonterna vidare än så. Privata »associationer« fick lov att starta diskonter »uti en och annan av rikets avlägsna

143 större städer«. År 1802 beviljades oktroj för en diskont i Göteborg, året därpå i Malmö och 1805 i Åbo – däremot avslogs en ansökan från Örebro.

Den mest säregna diskonten grundades 1810. Då utfärdade Kungl. Maj:t reglementet för Göta Kanaldiskont, även den förlagd till Göteborg. Syftet var att en del av diskontens vinst skulle bidra till finansieringen av kanalbygget. Pettersson (1989) ser kanalen och diskonten som en del av satsningen på ett västsvenskt utvecklingsblock, för att underlätta exporten av spannmål och järn, men också för att främja samspelet med Norge.

Napoleonkrigen ledde till en lönsam transithandel genom Sverige. Göteborg och Malmö blomstrade vid smitvägarna undan kontinentalblockaden. Handelsvinster bidrog till en våg av spekulation i jordbruk och annan fast egendom. Diskonterna underlättade kommersialiseringen av jordbruket i södra och västra Sverige och stod för en stor del av de krediter som krävdes för att genomföra skiftesrörelsen.

Nygren (1985) betonar diskonternas betydelse för att knyta samman regionala kreditmarknader. I Stockholm fanns överskotten, men expansionen skedde i Malmö och Göteborg. Diskonternas kapital kom i stor utsträckning från aktietecknare och insättare i huvudstaden. När inlåningen inte räckte till kunde diskonterna dra på kreditiv i riksbanken, som dessutom skötte alla in- och utbetalningar för deras räkning. Riksbanken hjälpte diskonterna att parera kriser.

På grund av det ryska angreppet på Finland tvingades Åbo diskont att upphöra. I mars 1808 räddade sig bankens kamrer H. A. Öller över Bottenhavet med diskontens böcker och kassa. Öron smittade av sig på de andra diskonterna. Riksbanken grep in med 400 000 rdr bco för att Malmö diskont skulle kunna tillgodose sina panikdrabbade insättare i Stockholm.

Diskonterna ökade penningmängden i landet. Lånen betalades ut som assignationer – anvisningar – på diskonternas räkningar i riksbanken. Assignationerna utformades under 1790-talet som färdigtryckta blanketter på jämna belopp mellan fem och hundra riksdaler. De fungerade som småsedlar innan de löstes in i riksbanken. Inom Göteborgsdiskonterna pendlade de utgivna assignationerna åren 1810–1815 mellan 5 och 6 miljoner rdr bco. Om man därtill lägger obligationsreverserna uppgick tillskottet av betalningsmedel till mellan 9 och 11 miljoner rdr bco.

Skogman (1845), som vid denna tid tjänstgjorde vid Kungl. Maj:ts finansexpedition, antyder att det fanns en skepsis inom regeringen. Gustaf Fredrik Wirsén, den som dominerade den ekonomiska politiken, betraktade

144 privatdiskonterna som ett slags tidsinställda bomber, med relativt små reservfonder och överdriven utlåning. Antagligen var det dessa farhågor som låg bakom beslutet att låta Göteborgsdiskonten upphöra när oktrojen löpte ut 1817. Regeringen hade tänkt sig att Malmödiskonten skulle upphöra 1818, men riksdagen beslöt på egen hand att förlänga oktrojen till 1820. Detta »utgör ett av de många exemplen på det anarkiska elementet i Sveriges statsförvaltning«, konstaterar Skogman.

Avvecklingen gick snabbare än riksdagen hade beslutat. Handelsyran tog ett brått slut efter Napoleonkrigen. Det drabbade näringslivet, och därigenom diskonterna. Jordbruket trycktes av fallande spannmålspriser. Likviditetskrisen ledde till stora uttag och växande efterfrågan på krediter. Inom prästeståndet yrkade biskop Marcus Wallenberg på sänkta räntor och förlängda lånetider i riksbanken. Malmödiskonten hamnade på obestånd 1817, trots stöd från riksbanken, delvis som en följd av ledningens oegentligheter. Till en början lutade regeringen åt att organisera en räddningsaktion, men gjorde helt om och förmådde riksdagen att även upplösa de båda Göteborgsdiskonterna. Beslutet om avveckling fattades i slutet av 1817 och diskonterna upphörde 1818.

Vid avvecklingen visade det sig att många hade lånat friskt. Jordbruksreformatorn C. G. Stiernswärd hade belånat sitt Engeltöfta på Bjärehalvön till högsta tillåtna belopp i alla diskonterna. Karl XIV Johan undsatte sin gode vän genom att köpa gården av honom. Riksbanken för-lorade 400 000 rdr på Malmödiskonten och 900 000 rdr på kanaldiskonten, men Göteborgsdiskontens åtaganden täcktes till fullo av dess tillgångar, när likvidationen avslutades 1826.

Stoppet för diskonterna innebar att en stor del av det organiserade kreditväsendet slogs ut. Det var inte bara enskilda och företag som drabbades. Göteborgs stad tvingades ta ett lån på 200 000 rdr i riksbanken för att klara sina kommunala utgifter. Som säkerhet räckte det inte med en inteckning i alla stadens fastigheter, utan magistraten och stadens äldste fick gå i personlig borgen för lånet.

De sammansatta stats- och bankouts-kotten vid 1817 års riksdag anslog ändå en optimistisk ton. Lånefonderna för särskilda näringar skulle förstärkas, och riksdiskonten skulle öka sin utlåning med vad banken fick tillbaka efter de privata diskonternas nedläggning. Dessutom hoppades utskotten på »större förtroende enskilte emellan«, alltså en förhoppning om att den privata penningutlåningen skulle öka.

Göta Kanal, som här besöks av Karl XIV Johan, finansierades delvis med vinsten från Göta Kanaldiskont.
Till vänster, med hatten i handen, syns byggherren Baltzar von Platen. Akvarell av A. C. Wetterling (1856).

146 I samma anda beslöt riksdagen att öka kreditivet till manufakturdis-
konten, kvarlevan från frihetstidens näringspolitik. Utskotten ansåg denna
kreditgivning viktigare än en myntrealisation, »därest icke en mängd med-
borgare skola bliva bragte till undergång; och det är först efter en under tiden
småningom återhämtad styrka, som den i sig själv rättare ordningen kan åter
inträda«.

Brisman (1931a) karakteriserar riksdiskonten som den viktigaste nyda-
ningen inom det tidiga 1800-talets bankoverk. Den skulle lämna korta lån på
namnsäkerhet eller likvida panter; fastigheter kom inte i fråga. Lånen löpte
på sex månader och fick inte omsättas.

Riksdiskonten gav banken en bred kundkrets. Taket för ett lån var satt
till 6000 rdr, vilket betydde att de största handelshusen inte var intresse-
rade, men många medelstora och mindre firmor fanns bland låntagarna, lik-
som en del bruk. Ståndspersoner, ämbetsmän och officerare i olika grader
skyndade till banken, ärkebiskopen och bankens egen prost von Schwerin
fanns med bland låntagarna.

Utlåningen ökade snabbt, men i början av 1820-talet gjorde konjunk-
turen sig påmind. Skördarna var rikliga, vilket minskade böndernas behov av
kredit; de andra näringarna drabbades av den internationella lågkonjunktur-
en, och med ens hade banken svårt att placera sina medel.

Riksdagen 1823 beslöt att sänka räntan på lånen från 6 till 5 procent.
För att fylla tomrummet efter privatdiskonterna i Malmö och Göteborg in-
rättade riksdagen filialer till riksdiskontverket i dessa städer. När konjunk-
turen vände blev de billiga lånen synnerligen attraktiva. År 1824 hade banken
bara drygt en halv miljon riksdaler att låna ut; beloppet tog slut på fyra må-
nader. Banken tvingades numrera beviljade lån. Låntagarna köade för att få
ut sina pengar i den takt som nya medel sipprade in till riksdiskontens kassa.

Bankofullmäktige var bekymrade. Bristen på medel att låna ut »snart
sagt tillintetgör den åsyftade nyttan av en diskontinrättning, där var och en
på säkra lånehandlingar borde genast kunna påräkna de biträden han behö-
ver«. Det är en viktig princip som nu formuleras: alla goda låntagare ska all-
tid kunna räkna med att ha kredit. Fordringsägaren diskonten skyddas genom
kravet på att låntagaren ska ställa goda säkerheter i pant. Fullmäktige visste
också vad detta krävde: om pengarna inte räckte till måste räntan höjas, så att
de som var beredda att betala mest för krediten också skulle få den.

Men riksdagen 1828–1830 var inte mogen för en sådan syn på banko-
verket. Räntan låg kvar oförändrad, utlåningstaket höjdes inte. Riksdagen

hoppades i stället kunna lindra trycket genom att öppna en ny diskont. 147
Denna skulle finansieras med inlåning mot räntebärande obligationer och
rikta sig till handeln och »den större rörelsen«. År 1835 döptes den till han-
dels- och näringsdiskonten, men den hade svårt att komma igång.

Riksdiskonten räddades av en ny lågkonjunktur. Fram till 1830 bör-
jade man varje år med en halv miljon riksdaler i lånekön, men sedan däm-
pade nedgången efterfrågan. År 1833 var lånefonden tillräcklig igen.

Sviterna efter diskonternas fall kom att hämma kreditmarknadens ut-
veckling under lång tid framöver. 1823 års riksdag lade huvudansvaret för
kreditgivningen på riksgäldskontoret, men begränsade omfattningen till
riksbankens nettovinst och tillskott från de årliga skatteintäkterna. »Pen-
ningssystemets förfall mellan 1809 och 1834 och knappheten på betalnings-
medel och krediter under större delen av denna period bromsade den svenska
ekonomins omvandling«, menar Pettersson (1989).

KARL JOHANS SKULDKUPP

Karl XIII var barnlös och drygt sextio år gammal när han blev kung. Den 17
september 1809 slöts freden i Fredrikshamn. Sverige avträdde Finland till
Ryssland. I november 1809 drabbades kungen av ett slaganfall, som höll
honom borta från politiken i månader. På Adlersparres tillskyndan valdes
den danske prinsen Christian August till tronföljare som Karl August i ja-
nuari 1810. Men den nye tronföljaren var sjuklig redan när han kom till Sve-
rige, berättade hans adjutant Carl af Forsell efteråt (Höjer, 2007). Vid en
övning på Kvidinge hed den 28 maj vacklade han till på sin häst, störtade till
marken och dog efter några rosslingar i bröstet.

I en del svenska kretsar menade man att bara en fransk kung skulle
kunna lyfta Sverige ur dess förfall och återerövra Finland. Under kriget i norra
Tyskland hade en del svenska officerare tagits till fånga i slaget vid Halle 1807
av den franske marskalken Jean Baptiste Bernadotte. Nu uppvaktades han om
tronföljden och blev intresserad, och på hösten 1810 valdes han till svensk
kronprins. I det nya landet kallade han sig Karl Johan. Redan från början gled
mycket av det som var kvar av kungamakten efter 1809 års regeringsform över
till kronprinsen. Den 5 februari 1818 efterträdde han adoptivfadern som kung.

Det var Napoleonvurmarna som drivit Karl Johans kandidatur, men
kejsaren hade redan tidigare kommit på kant med den blivande kronprin-
sen. Bernadotte anade att kejsardömet inte skulle bestå och sökte sig bort

148 från Frankrike. Omedelbart efter marskalkens ankomst till det nya landet tvingade Napoleon Sverige att förklara krig mot England, men det kriget blev aldrig mer än ett sken. När Napoleon utan krigsförklaring ockuperade Svenska Pommern i början av 1812 närmade sig Karl Johan Ryssland och England. Svenska trupper och kronprinsen själv deltog sedan i slutskedet av uppgörelsen med Napoleon, vände sig mot Danmark och tvingade danske kungen att avträda Norge 1814. Detta blev inledningen till ett knappt århundrades personalunion mellan Norge och Sverige.

1812 års politik fick påtagliga finansiella återverkningar. Sedelpressarna stod på nytt för en stor del av krigskostnaderna. Riksdagen lät riksgäldskontoret ge ut 3,5 miljoner rdr rgs för krigets skull. Ökningen av sedelstocken gav inflationen ytterligare näring. Sverige kom därmed att avvika från det europeiska mönstret; i andra länder sjönk prisnivån från krigets slut fram emot mitten av 1800-talet, medan den i Sverige förblev någorlunda konstant. Sedelmängden höll priserna uppe.

Karl Johan såg kriget som en möjlighet att göra sig kvitt Sveriges utländska statsskuld, som vid 1811 års slut uppgick till 11,5 miljoner rdr sp. I en skrivelse till riksdagen hänvisade Kungl. Maj:t dels till Frankrikes vägran att ersätta svenska handelsmän som fått sina fartyg kapade, dels till Frankrikes myntrealisationer i besatta länder, som innebar att kronprinsen hade fått sina holländska placeringar minskade till en tredjedel av värdet. Nu fick Karl Johan med sig riksdagen på att avskriva 2/3 av Sveriges kapitalskuld i Holland, Brabant (Antwerpen) och Genoa, eftersom dessa länder var franska besittningar under Napoleon.

Åtskilliga av Karl Johans medarbetare bleknade inför de möjliga följderna. »Författaren av detta arbete såg vid promenader under den fula våren 1812 i den fula trakt, som åt Stockholmsidan omger Örebro, statssekreteraren Wirsén flera gånger stanna och vrida sina händer under den strid, som han inom sig själv förde om vad han borde yttra och göra i fråga om utländska skulden. Han grämdes sedan ofta bittert över sin delaktighet i beslutet«, skriver Skogman (1846). »Om beslutets oräddighet bör olika meningar ej uppstå: om klokheden och nyttan därav kunna tankarna vara delade.« Inte minst stod Sveriges kreditvärdighet på spel, men eftersom landet inte lånade utomlands på flera årtionden hann minnet av kuppen sjunka undan.¹⁵

Den återstående delen av statsskulden likviderades genom att kungamakten sålde Guadeloupe, som England 1813 hade överlämnat till Karl XIII och Karl Johan. Ön i Västindien skulle ersätta kronprinsen för den franska

egendom som alliansen med England hade kostat honom. Vid freden i Paris 1814 fick Frankrike tillbaka Guadeloupe. I gengäld betalade England 24 miljoner franc till Sverige. År 1815 betalade Sverige den återstående tredjedelen av skulderna i Genoa, Amsterdam och Antwerpen, liksom skulderna i Hamburg och Leipzig. Som tack för att kungahuset ställt Guadeloupefonden till förfogande betalade staten i fortsättningen ett årligt understöd på 200 000 rdr bco.¹⁶ Men det blev pengar över – 200 000 pund sterling (omkring 1,5 miljoner rdr), uppger Andreen (1958) – som Karl Johan fick disponera.

149

BANKENS INRE LIV

Bankens organisation och ledning hade egentligen aldrig genomgått någon ordentlig prövning sedan Palmstruch fick sina privilegier 1656. Politiska omvälvningar hade ändrat de styrande organens bemanning, banken hade improviserat lösningar när nya nödvändigheter tvingat sig på, men under 1800-talets första decennier började det ofullkomliga bli besvärande.

Banken styrdes i många led. Under frihetstiden hade sekreta utskottet styrt genom sin bankodeputation; nu valde ständerna ett bankoutsrott utan någon hemlig mellanhand, men sedan följde flera nivåer. Bankofullmäktige var bankens styrelse, från 1823 med reglementsenliga sammanträden minst en gång i veckan. Mellan riksdagarna samlades bankorevisionen en eller två gånger för att ställa fullmäktige och bankokommissarierna till svars. Revisionen bestod av sex medlemmar från varje stånd och uppfattades som ständernas ställföreträdare även när det kom till politiska beslut.

Bankofullmäktige bestod av tre ledamöter från varje stånd. Fullmäktige delade in sig i tre grupper, en för var och en av bankens viktigaste avdelningar (huvuddepartement): kansliet, växelbanken och lånebanken. En av de fullmäktige var särskilt utsedd att vaka över Tumba bruk. I fullmäktige var ordföranden den sammanhållande kraften, den ende tydligt utpekade huvudansvarige i hela bankens organisation. Under en rad år på 1820- och 1830-talet leddes fullmäktige av kontraktsprosten Fredrik Bogislaus von Schwerin. Han var kavalleriofficeraren som sadlat om och blivit präst, när

¹⁵ När planerna på att bilda Skandinaviska Kredit AB med utländskt kapital tog form 1863 kopplade dock holländska intressen samman denna fråga med Karl Johans avskrivning av den »brabantska skulden« (Nilsson, 1989).

¹⁶ Guadelouperäntan betalades ända fram till 1983 (sista året med 300 000 kr), då den ersattes med en allmän höjning av det ordinarie anslaget till hovstaten.

150 Gustav III försökte vinna adeln genom att dela ut kungliga pastorat. Det var Schwerin som ledde fullmäktige på den knaggliga vägen mot 1834 års myntrealisation.

Den dagliga styrningen av banken låg hos de 21 bankokommissarierna. Kommissarierna utsågs av fullmäktige bland tjänstemännen i graden under. Detta gällde dock inte den tredjedel av kommissarierna som enligt reglerna från bankens början skulle utgöras av adelsmän. Dessa kommissarier behövde inte ha nått den högsta graden bland de övriga tjänstemännen. Trots omvälvningen 1809 stod denna regel kvar. Adeln hävdade att det var en privilegiefråga och vägrade i det längsta att gå med på någon ändring. Regeln avskaffades inte förrän vid 1834 års riksdag.

I alla större frågor fattade bankokommissarierna kollegiala beslut, utan någon utpekad chef. Till vardags fördelade de sig mellan bankens olika departement. De rättsliga frågorna hanterades av fiskalskontoret, som leddes av bankens advokatfiskal. Fullmäktiges expedition var fristående och förestods av bankosekreteraren.

Mycket i banken var murket och ålderdomligt, inte bara styrningen och organisationen. Omkring år 1815 började banken få mycket pengar över. Riksdiskonten gick med god vinst, kreditförlusterna var få, samtidigt som staten betalade in stora belopp varje år som ersättning för de lån man hade tagit i riksgäldskontoret, den sedelstock som riksbanken nu tog hand om.

Ständerna såg snart den möjlighet som bankovinsterna öppnade. Liksom på frihetstiden blev banken en understödsfond, som olika intressen på riksdagen försåg sig ur. Genom bankoreglementet ålades banken att låna ut pengar till än det ena, än det andra behjärtansvärda ändamålet. Kanalbyggena var i ropet: Södertälje, Hjälmarne men i synnerhet Göta kanal. Banken ålades att låna Uddevalla pengar till skolhus, konsistorierna i Kalmar och Skara skulle ha lån för att bygga nya kyrkor. Belåningen av fastigheter skulle återupptas med en halv miljon om året, bönder skulle få låna 100 000 rdr om året till nyodlingar.

1822 års finanskommitté var djupt kritisk. »Ingen väl organiserad bank utlånar såsom den svenska på fastigheter eller odlingsföretag, aldrig på långa terminer, men däremot inskränker den ej sina lånbiträden inom ett maximum, otillräckligt för större industriföretag«, skrev kommittén. Banque de France hade bildat skola i Europa. Den grundades år 1800 för att diskontera affärsväxlar och ge ut sedlar. I Danmark, Norge och Österrike organiserades nya banker, alla i praktiken diskontkontor. De tog bara emot insättningar

Riksbankens uniform, stadfäst 1817.
Förslagsskiss till Riksbankens uniform
godkänd av Carl XIII (1817).

152 på räntelös löpande räkning, och utlåningen koncentrerade sig på inhemska affärsväxlar. Något sådant ville den svenska kommittén också se. Banken borde få belåna växlar och varulager; bankledningen borde få fria händer att variera räntan för olika slags lån och säkerheter. Det var ett program för en kraftig modernisering av banken, men det satte få spår i verksamheten.

Efter hand blev riksdiskonten den mest livskraftiga delen av bankverket. I juli 1815 gjorde man sig av med de privata delägarna och införlivade verksamheten i banken. Det gjorde ingen större skillnad – aktieägarna hade lyft »glänsande« utdelningar på sitt kapital, men knappast spelat någon större roll i rörelsen. Diskonten var fortfarande fristående från den övriga verksamheten, och organiserades mer effektivt.

Organisationen var ett sammelsurium, det begrep ständerna, men de hade svårt att samla sig till några åtgärder. Flera översyner gjordes, men förslagen vann inget gehör. Det mesta förblev vid det gamla, även om 1834–1835 års riksdag drog ned statens betalningar till banken och i gengäld lade många av understödslånen på riksgäldskontoret.

På en viktig punkt hade dock tiderna förändrats. Med 1800-talets ingång blev bankosekretessen allt mer ifrågasatt. År 1823 motionerade den liberale oppositionsmannen Gustaf Hierta om fullständig publicitet. Bankoutskottet försökte först få frågan uppskjuten, men detta mötte en storm av protester i stånden. Utskottet kom tillbaka, och riksdagen beslöt att en tryckt redogörelse för bankens ställning skulle utges dels vid varje riksdag, dels vid bankorevisionerna däremellan.

Mycket av bankens verksamhet handlade om sedelutgivning. Inte förrän 1803 införde man sedlar utan ens formell karaktär av insättningsbevis. Detta gällde dock bara sedlar på jämförelsevis små valörer. En större modernisering dröjde till 1828–1830 års riksdag. Då slopades bestämmelsen om en bakomliggande insättning, samtidigt som man införde fasta valörer även för mycket höga belopp.¹⁷

År 1835 gick banken till största delen över från övervägande manuell till övervägande maskinell sedeltillverkning. Detta drabbade bankens icke-

¹⁷ När det gäller sedlar med självvalda valörer har Skogmans (1845–1846) utgivare ett rekord att omtala: »Banken hade icke utgivit sedlar på 440 000 riksdaler, men den 10 oktober 1817 uttog expeditionssekreteraren C. D. Skogman, som hade haft ett penninguppdag av H.K.H. Kronprinsen, en enda transportsedel i sitt namn på 440 000 riksdaler banco under N:o 2404. Denna bancosedel, den största som förmodligen funnits, överlämnades till Kronprinsen och återinsattes i banken dagen efter, varemot 44 sedlar å 10 000 rdr uttogos.»

Södra och norra bankohusens fasader mot Skeppsbron, 1867.
Svenska familj-journalen 1869.

154 ordinarie tjänstemän, som hade drygat ut sina inkomster med att skriva på småsedlar. Större sedlar undertecknades fortfarande för hand, sedlarna på 1 000 kr ända fram till 1930. När småsedelskrivningen slutligen upphörde år 1849 tryckte någon en vemodig vers på åtskilliga exemplar av detta års skilningsedlar:

Den siste af sin ätt är nu begrafwen,
Och ingen namnet efter honom bär;
Men intet wapen krossas dock wid grafwen,
Blott Bankens extra swära där.

1834 ÅRS REALISATION

1808–1809 års krig satte i praktiken 1803 års konvertibilitet ur spel. Till en början var inlösenrätten inte formellt avskaffad. När bankens silverförråd började sina stängde man kassor, kortade öppettider och ransonerade uttagen för att slippa förklara inväxlingen upphävd. Utväxlingen ransonerades till 200 riksdaler i veckan. Pengarna lämnades ut i fyra- och tvåkillingsstycken. Hälften lämnades ut i en av bankens kassor, 25 riksdaler delades ut bland Stockholms garnisons manskap (annars kom soldaterna och bråkade i kön) och resten fick landets landshövdingar dela ut bland hjonen på länens fattiganstalter. Undantag gjordes bara för jetonger åt akademier och samfund samt för kungliga personers egenhändiga rekvisitioner. Farsen pågick ända tills revolutionsmannen Adlersparre stämde banken inför Svea hovrätt och krävde att få växla in sina sedlar i silver, riksdaler mot riksdaler. Då beslöt riksdagen 1818 att inställa utväxlingen.

Omsider inleddes en lång väg tillbaka mot konvertibiliteten. I efterhand har både samtida och historiker betonat hur länge myntrealisationen dröjde. Redan på 1820-talet hade det varit möjligt att återställa inlösenrätten vid samma växelkurs som 1834. Men penningpolitiken handlar inte bara om faktiska förhållanden, utan också om vad de ansvariga fruktar och tror.

Knappast någon tongivande politiker ifrågasatte att man borde återinföra inlöseningen. Heckscher (1949) noterar några obskyra småskrifter till pappersmyntfotens försvar i samband med riksdagarna 1792 och 1800, men de satte inga större spår i debatten. År 1811 gjorde den gamle Liljencrants narr av dem som menade att sedlarna kunde räcka som de var.

Om med skäl kunde bevisas, att stämplade papper, utgivne med publik autorité att anses och gälla såsom mynt, kunde oföränderligen länge bibehålla deras värde, änskönt de ej inlöstes med verkligt mynt, och således uppfylla samma ändamål, som de finare metallerna, så vore det en stor dårskap att låta människor utur bergens inälvor frambringa guld och silver till myntämnen, emedan desse i sådant fall mycket lättare kunde framskaffas uti papper, olja och kimrök. I sådan händelse vore Bankens pappersbruk i Tumba att anse som en dyrbar egendom och kunde sättas i jämförelse med en av de rikaste silvergruvor i Södra America.

155

Så småningom blev synen på sedlarna mer sofistikerad. I samband med 1815 års riksdag publicerades en rad skrifter om penningväsendet. Ohlin (1920) uppmärksammar den anonyma Theoretisk Undersökning öfver [...] Mynt [...]. Författaren är den förste som inser att papperspengar kan vara både mer och mindre värda än metallmynt. Han angriper »silvervidskepelsen« och ifrågasätter om det behövs någon metallisk kassa för att trygga penningvärdet. »Det är en barnslig och högst löjelig misstanka, att ett pappersmynt skulle ratas av allmänheten, som av regeringen godkännes och emottages i alla contributioner och uppbörder«, heter det. »Silverskatten, den må vara stor eller liten, är onödig.«

Några år senare förde Skogman ett liknande resonemang i sitt yttrande till 1822 års finanskommitté: »[U]tan tvivel kan det teoretiskt bevisas, att ett pappersmynt, utgivet på goda hypoteker [...] bör vara lika säkert och oföränderligt, som guld och silver, men det är just säkerheten mot missbruk, som inga garantier hittills förmått giva och som kunnat vinnas endast genom den praktiska appellen till metallisk valuta.« Med detta synsätt blev realisationsfonden mer en politisk lämplighet än en ekonomisk nödvändighet, men metallmyntfoten behöll ett starkt grepp om sinnena ända in på 1900-talet.¹⁸

Det svåraste hindret på vägen mot realisationen blev Karl XIV Johan. Kungen förutsatte att myntrealisationen skulle ske till 1803 års parikurs. För att nå därhän borde penningvärdet successivt förbättras. Detta skulle man

18 Adam Smith (1776 [2007]) menade att de guld- och silverpengar som cirkulerade var ett dödt kapital, som genom rationella bankoperationer skulle kunna göras mer produktivt. »Emellertid måste det erkännas att landets handel och näringsliv, även om de kan utvidgas något, inte kan vara fullt så trygga när de på detta sätt hängs fast vid papperspengarnas Daidalosvingar, som när de färdas på guldets och silvrets solida grund.«

156 uppnå dels genom överskott i bytesbalansen, dels genom operationer på växelmarknaden. Att realisera myntet till rådande kurs betraktade kungen som liktydigt med statsbankrutt. Allt fler av hans rådgivare gjorde den motsatta bedömningen, men det tog dem ett par årtionden att lirka kungen med sig.

Förklaringen kan ligga i Karl XIV Johans personliga bakgrund och ställning. Andreen (1958) beskriver honom som lidelsefullt besatt av de finanspolitiska frågorna. »Alla, som kommo i hans närhet, t.o.m. hovets damer, fingo göra sig beredda att åhöra långa, impulsivt turnerade monologer om växelkurser, statslån m.m.«

Karl Johans franska erfarenheter av pappersmyntfoten var än mer förödande än de svenska. Laws Mississippikompani i början av 1700-talet och assignaterna¹⁹ efter franska revolutionen hade ruinerat mängder av franska småsparare, med stor politisk oro som följd. Risken att en sådan oro skulle underlätta en gustaviansk återkomst kunde inte avfärdas. Gustav IV Adolf dog inte förrän 1837, men den som Karl XIV Johan fruktade ännu mer var den avsatte kungens son, Gustav. Denne hade varit gustavianernas kandidat vid tronföljarvalen 1809 och 1810 och åtnjöt den österrikiske statsmannen furst Metternichs stöd.

Privatekonomiska intressen kan också ha spelat in. Guadelouperäntans värde var beroende av bancosedlarnas silvervärde. Om riksdalern skulle inlösas till den gamla parikursen, skulle silvervärdet fördubblas. I motsvarande mån urholkades värdet för Karl Johan och hans efterkommande varje gång målet för realisationskursen höjdes.

Under Karl Johans första årtionden i Sverige drevs den ekonomiska politiken av Gustaf Fredrik Wirsén, som inträdde i regeringen efter omvälvningen 1809. Efter några år som chef för statskontoret återkom han 1824 till regeringen som statsråd. Karl Johan kallade honom »konseljens ångmaskin«, som »driver dem alla och ger impuls åt dem, då de böra tala eller tiga«. Vid 1817–1818 års riksdag stakade han ut kursen för penningpolitiken. Som ordförande i bankoutskottets finansavdelning drev han igenom grunderna för realisationen. Sedelstocken skulle hållas konstant och den metalliska kassan skulle ökas genom att statsverkets inkomster användes till

19 Assignaterna började utfärdas i december 1789. De användes som betalningsmedel. Ursprungligen var de anvisningar på de pengar som förväntades komma in vid försäljningen av konfiskerade kyrkogods, men de ställdes ut i allt större mängder och på allt lägre värder. Kursen rasade till mindre än 1 procent av det nominella värdet, och de avskaffades i maj 1797.

157 silverköp. Inväxlingen skulle ske till sedlarnas verkliga värde, inte höjas genom sedelindragning. Om man inte drog in sedlar blev det mer pengar över att köpa silver för. Den marknadsmässiga kursen och den inställda indragningen innebar att realisationen kom närmare.

Men kungen vägrade fortfarande att gå med på den rådande kursen. I januari 1820 förmådde han regeringskonseljen att införa importförbud för kaffe, i hopp om att detta skulle stadga växelkursen. Kungen tog ut silverpiastrar ur banken och använde Guadeloupepengar för att finansiera växeloperationer på börsen i Hamburg. I den kungliga propositionen till 1818 års riksdag hette det att »bankens stora föremål« borde vara »att närma pappersvärdets namnvärde till det verkliga värdet av redbara myntsorter«. Det var en statssekreterare som hade kontrasignerat propositionen, men denna visade »flera drag av en högre författarhand«, kommenterar Skogman (1846).

Båda sidor samlade argument. 1822 års finanskommitté tillsattes för att reda ut förutsättningarna för realisationen. Med Wirsén som ledande man menade kommittén att det var lika obilligt att höja som att sänka sedlarnas värde. Därför föreslog den att 48 skillingar i silver skulle svara mot 120 skillingar i bankens sedlar, vilket var den växelkurs som sedlarna hade stabiliserat sig vid.

Bankens ställning var stark, men majoriteten i statsutskottet vid 1823 års riksdag ville ändå vänta. Brisman (1931a) påpekar att banken kunde ha tagit upp utlandslån för att köpa silver till realisationsfonden, men stämningen var negativ till att dra på sig utlandsskulder. I stället skulle man gnetat ihop den kassa som behövdes.

Antagligen var det fortfarande kungens inställning som spökade. Under åren 1821–1826 lät kungen Skogman genomföra nya växeloperationer i Hamburg. I sin historik över banken talar Skogman om detta som köp och försäljningar för att hindra kursens hastiga stigande eller fall och menar att man lyckades parera stora förändringar i växelkursen. Andreen (1947, 1953) ger en mer dramatisk bild. Även om kungen också bekände sig till stabiliseringen som mål, så var det kursstegringarna som bekymrade honom mest.

År 1826 felbedömde Skogman marknaden. Han förlorade stora summor pengar. Vad som egentligen hände är oklart. Skogman själv hade råkat i privatekonomisk knipa i mitten av 1820-talet och använde tydligen en del av växeloperationernas pengar i sina egna affärer. För att täcka förlusterna på växlarna verkar han dessutom ha använt kassamedel för affärskrediter och för varuspekulation. När förlusterna uppdagades vägrade kungen att kännas vid

158 något uppdrag till sin statssekreterare. Denne skulle få betalt för sina omkostnader, men täcka kursförlusterna ur egen ficka. Det tog åtskilliga år att reda ut affärerna, kungen och hans rådgivare dribblade med medel mellan olika konton, och transaktionerna blev så småningom en angreppspunkt för riksdagens oppositionella (Andreen, 1947, 1953).

Kanske innebar misslyckandet ändå att kungen blev mer mogen för en jämkning. Den 15 november 1828 öppnades riksdagen. Den 26 november avläts kungens nådiga skrivelse om myntvärdets upprätthållande, kontratsignerad av Skogman. »Det hör icke till föremålet för detta arbete, att berätta huru mycken möda var nedlagd på denna skrivelse, huru många gånger den omskrevs och översattes.« Skogman fick kungen att förklara »att Hans Maj:t förväntade, det Rikets Ständer, upplyste om förflutna tiders misstag, skola om Banken förordna på ett sätt, som befrämjar myntvärdets stadga, befäster allmänt och enskilt förtroende, samt avböjer en för alla medborgareklasser skadlig rubbning i närvarande penningeförhållanden«. Kungen hade gått med på inlösen till den rådande kursen.

Ett halvår senare avgav stats- och bankoutsikten sitt betänkande om myntvärdet. De påminde om förslaget att överlämna banken i enskilda ägares vård, men hänsköt uppslaget »åt en kommande tid«. I huvudfrågan föreslog utskotten att bancosedelns silvervärde skulle bestämmas till 128 skillingar för 1 riksdaler i silver. Senast vid 1831 års slut skulle bankofullmäktige göra en underdånig hemställan att Kungl. Maj:t utsatte tiden, då utväxlingen skulle ta sin början. Det tog riksdagen ytterligare ett halvår att behandla frågan, men den 29 januari 1830 skrev ständerna till kungen om myntbestämningen.

In i det sista höll kungen emot. I en långdragen konselj den 25 februari förklarade han att han inte tänkte godkänna myntbestämnings- och banklagarna. Nästa dag kom Skogman till kungen för att utarbeta dennes sanktionsvägran.

Medan kungen gick igenom sina anmärkningar mot myntbestämningen anmäldes lantmarskalken Carl De Geer. Han vädjade till Karl Johan att gå med på beslutet, men kungen var obeveklig. Då reste sig lantmarskalken för att ta avsked, »varvid en stor tår från vartdera ögat nedföll över det manligt sköna ansiktet«. Då blev kungen rörd, ett nytt samtal vidtog, och till slut förklarade han sig beredd att gå med på realisationen. Andreen (1961) tror att flertalet regeringsledamöter annars skulle ha avgått.

Makten över banken var en viktig bricka i spelet. Realisationen beslöts

Carl David Skogman (1786–1856), född i Lovisa i Finland, var Karl XIV Johans »finansminister« under förberedelserna för 1834 års myntrealisation. Efter Olof Södermark (1835).

160 i en myntbestämningslag, som antogs av kungen och ständerna gemensamt. Kurserna mellan de olika myntslagen låstes i 1830 års myntordning, så att en riksdaler specie motsvarade $2 \frac{2}{3}$ riksdaler banco och 4 riksdaler riksgälds. Dessutom gick riksdagen med på att skriva om § 72 i regeringsformen enligt kungavännernas förslag, samtidigt som en ny banklag skulle reglera detaljerna kring riksbankens verksamhet. Kungen skulle få del i bankens styrelse; han skulle få utse ett ombud som var med och påverkade besluten om rörelsen, även om ombudet inte skulle ha rösträtt i fullmäktige.

Trots besluten dröjde realisationen ytterligare några år. Banken skulle göra några sista silverinköp innan realisationsfonden ansågs stark nog men hamnade i otakt med kursutvecklingen och försatt tillfället. Inte förrän 1834 ägde realisationen äntligen rum. I sitt tal vid den urtima riksdagens öppnande hade Karl XIV Johan funnit sig i situationen:

Allt saknar trevnad, då det representativa myntet icke äger ett stadgat värde. Skyndom därför, att åt dem, som äga, lämna säkerhet för bibehållandet av vad de förvärvat. Öppnom nya utsikter åt idogheten, verksamheten och sparsamheten. Beredom åt alla lovliga näringar uppmuntran och understöd. Erkännom den sanning, att ett gott finanssystem är en av huvudgrunderna för statens bestånd. Förbättnom och understödjom åkerbruket och näringsfliten. Vi skole då, i utbyte mot våra egna alster, tillägna oss dem, som frambringas på andra sidan om haven.

Kungen skrev till riksdagen om realisationen den 8 februari 1834. Samtidigt uppmanade han ständerna att anta det vilande förslaget att skriva om regeringsformens bankparagraf. Men under åren mellan riksdagarna hade oppositionen mot ändringen vuxit. När ständerna gick till beslut i början av mars var stämningen långt bistrare än 1830. På Riddarhuset blev debatten häftig, men till slut bekräftade adeln ändå ändringen med klar övervikt. Adeln var trots allt de kungliga ämbetsmännens och officerarnas stånd. Bland prästerna blev majoriteten knapp, men både borgare och bönder avisade ändringen. Med två stånd mot två blev det inget beslut; därmed hade grundlagsändringen fallit, och riksdagen behöll sin absoluta makt över banken.

Karl XIV Johan hade förlorat spelet. Myntrealisationen dröjde visserligen några månader till, men kungen kunde inte längre hejda besluten och

verkställigheten. Tur var det. Kungens högstämda ord vid riksdagens öppnande fick fog för sig. 1834 års myntrealisation stadgade penningvärdet för lång tid framöver och bidrog till förutsättningarna för 1800-talets omvandling. Återgången till silvermyntfoten underlättade Sveriges samspel med den växande europeiska ekonomin.